

Частка другая

ШЛЯХЦЦ

Jednym gnuśne stępiło umysł próżnowanie,
Drugi rozum i serce utopił we dzbanie,
Ów się tylko pieniactwem szarga, a z sąsiady
Ustawicznie o lada zagon wszczyna zwady. [...]
Pełno ludzi zabawnych: zdaje się coś robi
Każdy i do usług się ojczyzny sposobi.
Lecz, kiedy jedno ciało zrobisz z tej gromady,
Ni serca do czynności, ni mózgu do rady.
Drugi gadać nie umie: ba, i cóż on powie?
Nic nie czytał, nie myślił, same wiatry w głowie,
Albo pycha szalona...

Ad. Naruszewicz, *Satyry*¹

Раздзел першы

ШЛЯХЕЦКАЯ ГАСПАДАРКА

Ach nowe w koło rozkosze,
Gdziekolwiek oczy przenoszę!
Ruse pola i manowce
Skubią snujące się owce.
... Bujne, kwieciami tkane smugi.
Głośne zdroje, pełne strugi;
A tu z czarnych gajów gmachy
Wyniosłemi błyszczą dachy,
Gdzie może twarz jaka miła
Urzeka serc siła, siła.

L. Borowski, *Allegro* z Milтона²

Падчас размовы, калі яны ішлі сцэжкаю праз рэдкі хвойнік, іхнюю ўвагу прыцягнула аграмадная колькасць свежых і старых пнёў ды нязначная колькасць хвояў, сярод якіх не было аніводнае простае і высокае.

– Нашыя сяляне, – азваўся Уладзіслаў, – і цяпер не зусім пазбаўленыя зімою карыснае працы. Вось мы бачым сляды іх работы: гэтыя пні сведчаць, што тут, у пушчы, былі вялізныя дрэвы, усе яны былі рукамі сялян спілаваныя і спілаўленыя ў парты.

– Зірні, пане Уладзіслаў, – адказаў пан Падстоліц, – на гэтыя пні і на гэты лес, што застаўся: ці не заўважаеш ты тут слядоў духа знішчэння сённяшніх землеўласнікаў? Спажыць усё за адзін дзень, змарнаваць фундуш, пазбавіць нашчадкаў альбо будучых уласнікаў гэтае зямлі ўсіх прыродных дароў, якія вякамі назапашваліся, – гэта агульная рыса нашага гаспадарання.

Палаткі мы спустошылі празмернаю сяўбою збожжавых, сялянаў зруйнавалі рабаўніцтвам і прыгнётам, лясы, гэты скарб нашых продкаў, пакінуты ў спадчыну не толькі нам, але цэламу шэрагу наступнікаў, мы неразумным выкарыстаннем і хцівасцю зьялі дарэшты. Вякоў не хошціць, каб паправіць тую шкоду, якую мы ўчынілі будучым пакаленням.

– У тым, што тычыцца лясоў, – сказаў Уладзіслаў, – можна абвінаваціць усю Еўропу. Непралазныя герцынскія пушчы, дубовыя лясы галаў³, лясныя нетры Брытаніі – усё гэта знікла, паддалася плугу.

– Не ўсё пайшло пад плуг, – адказаў пан Падстоліц. – У Францыі і Англіі ёсць вялікія плошчы, яшчэ не кранутыя плугам; гэта сведчанне, што яны знішчылі свае пушчы неадпаведна таму, колькі трэба было ворнае зямлі¹. Але ў іх ёсць апраўданне: мы ведаем, як нядаўна яшчэ Еўропа стала на шлях разумнага гаспадарання. Пушчаў ужо не было. Але адразу ж яны прыклалі шмат намаганняў, каб іх аднавіць, а даўнія рэшткі захаваць. У некаторых дзяржавах клопат пра лясы пайшоў так далёка, што гаспадары на сваёй зямлі не маюць права без дазволу ані спусціць дрэвіну, за чым сочыць лясніцтва, ані прадаць

для іншага ўжытку, апрача пабудовы караблёў^{II}. Англійскія звярынцы больш прызначаны для гадавання дрэў, чым звяроў; у выніку там ужо выгадалі прыдатныя для будовы суднаў дрэвы^{III}.

– Стагоддзі мінуць, пакуль у Францыі і Англіі вырасце дастатковая колькасць уласнага лесу^{IV}.

– Менавіта таму нам трэба было б з большым стараннем ашчаджаць старадрэвіны і даглядаць маладняк.

– Наша драўніна, – сказаў Уладзіслаў, – з часу, калі ў Амерыцы павялічылася колькасць насельніцтва, стала ў Заходняй Еўропе менш патрэбная. Амерыка дастаўляе больш танную.

– Не вер гэтаму, пане Уладзіслаў. Гэта няскладныя пагалоскі, якія пускаюць купцы, каб збіць кошт нашае драўніны^V. Простае параўнанне коштаў вытворчасці і дастаўкі, якія на амерыканскую драўніну ўтрая вышэйшыя, пераконвае, што каб мы нашу драўніну цанілі ўдвая больш, чым цэнім, а амерыканскую бралі з лесу задарам, дык і тады наша была б у Еўропе больш танная. Дык і амерыканцы пры пастаянным росце насельніцтва і вялікім уласным попыце не цяпер пачалі плаціць пнёўшчыну⁴. Але, перадусім, ці можна дапусціць, што англічане, тэя англічане, якія зайздросным вокам глядзяць на рост прамысловасці ў Расіі, спрычыніліся б добраахвотна да паляпшэння нашага збыту, каб інтарэсы іх да таго не змушалі?^{VI}

– Як жа можна патлумачыць танны кошт нашае драўніны ў балтыйскіх партах? Гэта даказвае, здаецца, што кошты ўпалі з прычыны малога запатрабавання.

– Чаму мы думаем, што гэты попыт можа быць неабмежаваны? Цяпер іншаземцы купляюць драўніны значна больш, чым куплялі колькі дзесяцігоддзяў раней; але мы, уявіўшы сабе, што ўсё, што ў нас ёсць на продаж, павінна быць купленае, завалілі парты драўнінаю і скардзімся, што няма попыту. Вялікая колькасць знізіла кошт. Можа, позна ўжо думаць пра лес, але час яшчэ выкарыстаць гэты досвед і ў іншых галінах прамысловасці дзейнічаць больш разумна.

– Хто топіцца, дык і за брытву ўхопіцца, – сказаў Уладзіслаў. – Не адзін, можа, са шкадаваннем пазбываўся гэтае крыніцы прыбытку; але ў цяжкія часы, калі землеўласнікі не мелі аніякага прыбытку, яны лічылі за шчасце, што хоць лес маглі прадаваць.

– Я ведаю, – адказаў пан Падстоліц, – што некаторыя знаходзіліся ў такой складанай сітуацыі, што, ратуючыся ад банкруцтва, хапаліся за гэта, як за адзіны тады сродак. Няхай, аднак, самі прызнаюцца, што змусіла іх да гэтае крайнасці: пэўна, не ашчаднасць, не прадпрымальніцтва і не абачлівае стаўленне да акалічнасцяў. І ва ўсякім горшым выпадку гэта былі б яшчэ эфектыўныя, супраць цяжкіх часоў, лекі, але чаму ж іх не выкарыстоўвалі? Лясы крыху затрымалі банкруцтва, а цяпер ужо няма лясоў, дык што выратуе? Не варта наракаць на нядолю, калі самі ў ёй вінаватыя.

Ніхто не падумаў пра эфектыўныя і надзейныя сродкі паратунку, а выкарыстоўваючы шкодныя, мы падвоілі сваю віну. Даведзеныя марнатраўствам да галечы, хапіліся бяздумна за лясы; а калі агульнымі намаганнямі абясцэнілі драўніну – нашкодзілі гэтым і сабе, і наступнікам; знізілі кошты вытворчасці і сплаву – пакрыўдзілі сялян; высеклі ў краі лясы – нашкодзілі Айчыне.

– Сапраўды, – сказаў Уладзіслаў, – сумнае відовішча ўяўляюць сабою гэтыя вынішчаныя абшары; яшчэ больш сумнае, чым палеткі, якія пабіў град альбо з’ела саранча.

– Вось яна, тая залатая Літва, – прамовіў пан Падстоліц, – якую некалі называлі так за ейнае багацце! Дык давайма будзем ганіць цяпер гаспадаранне нашых продкаў, якія, ашчадна карыстаючыся лясамі, пакінулі нам некранутыя пушчы над Нёманам, Бярэзінаю, Дзвіною і Дняпром, і хваліць сябе, што мы, ні ў чым не ведаючы меры, нягледзячы на большыя магчымасці атрымаць адукацыю і палепшыць гаспадаранне, схапіліся за лясы і знішчылі ўсё дашчэнту.

Я сам яшчэ нядаўна бачыў у Бярэзінскай пушчы мачтавыя дрэвіны, каб вывезці якія мусілі запрагаць па шэсцьдзсят коней; а сёння ва ўсім краі, апроча дзяржаўных пушчаў, не толькі не знойдзеш дрэва на мачту, але нават на шпыры⁶ і брусы знайсці цяжка. Больш за тое, на будаўніцтва ў колішніх лясных ваколіцах драўніны цяпер шмат дзе не хапае. На дрэвы яшчэ ёсць, дзякуючы таму, што не патрэбныя за мяжою крывыя і гнілыя дрэвіны ды галлё. Каб не гэта, дык давялося б ужо саломая паліць. Бо хоць трохі прыдатнае дрэўца, якое не дарасло яшчэ, каб трапіць у Балтыйскія парты, да апошняе роўнае хвойкі на калоды, на бэлькі, на латы, на дошкі ажно да жэрдак – усё было выразана і сплаўлена да Кіева альбо Крэменьчуга за бесцань. Гэткае нашае гаспадаранне!^{VII} А што гэта за поле перад намі?

– Я не надта добра арыентуюся ў гэтым лесе, – адказаў Уладзіслаў, – але мяркую, што гэта павінны быць ужо дворныя землі пана Харунжага.

– Варта і тут паглядзець, – сказаў пан Падстоліц, выходзячы на поле.

З пагорка, на якім яны спыніліся, адкрылася перад імі ў паўднёвым кірунку адна з тых смутных і аднастайна-нудных літоўскіх раўнін, якія звычайна атачае пануры хвойны лес і якія толькі ўмелая рука можа змяніць так, каб была заўважнаю стала прыгажосць і багацце гэтага краявіду.

З правага боку раўніны, каля рэчкі, некалькі старых, адзін ля аднаго будынкаў з гонтавымі дахамі выразна сведчылі, што гэта дворныя пабудовы; невялікі гай за імі, ужо крыху пажоўклы, ствараў досыць прыемны воку фон; толькі ён адзін і ажыўляў гэтую крыху мёртвую даліну. Злева заканчвалася яна амшэлаю балацінаю, парослаю рэдкім хвойнікам. Сярэдзіну, якую псавалі шкілеты некалькіх абгарэлых хвояў, займалі тры дваровыя палеткі, якія клінамі цягнуліся да выгану ля маёнтка.

Сцежка, якою ішлі нашы падарожнікі, вілася між двух палеткаў. На левым узышла рунь, гэткая нікчэмная, што ледзь яе можна было пазнаць; на правым віднеліся рэдкія стагі і пасвілася колькі дзясяткаў кароў і пару дзясяткаў свіней. Пры дарозе ля калоды спалі два пастушкі; аніводнага сабакі пры статку не было: худыя каровы блукалі па лядачай пожні ды бесперашкодна лезлі ў рунь.

Хутчэй, чым аўтар здолеў гэта апісаць, вока пана Падстоліца паспела ўсё абегчы, і ён са скрухаю звярнуўся да Уладзіслава:

– Дык гэта двор пана Харунжага перад намі?

– Так, – адказаў Уладзіслаў.

– Якая ж з гэтых бедных стрэх дае яму прытулак? Ці не тая, над якой курыцца дым?

– Не. Аніводзін з гэтых будынкаў нават два разы на год не мае гонару бачыць аблічча годнага ўрадоўца, бо гэта фальваркавыя пабудовы, у якія высакародны дзедзіч не мае ахвоты зазіраць. Палац, стайня і аўстэрыя⁶ – за англійскім паркам, які засланы ад гаспадарскага вока фальварак. А той дом, што бліжэй да рэчкі і з якога ідзе дым, – гэта бровар, але больш модна і больш адпаведна назваць яго *рэзервуарам* таго смуроду, які не змяшчаецца ў тым напаўразваленым гмаху, што стаіць трохі вышэй, і які з’яўляецца абораю.

– Як цесна паставілі іх адзін ля аднаго! Нібы зямлі ў іх мала – сказаў пан Падстолец, калі яны прайшлі сцэжкаю крыху далей.

– Звычайна, па-старасвецку, – адказаў Уладзіслаў. – Нашы продкі ўсюды, дзе не трэба было, будавалі замкі, а дзе трэба...

– Не кажы так, пане Уладзіслаў. З большаю пашанаю мы павінны згадваць продкаў. Не іх гэта была віна, што святло асветы ў іх час яшчэ не рассыпала сваіх праменяў на нашай зямлі так, як зараз рассыпае, дык, улічваючы ступень іх адукаванасці, яны заслужылі павагу. Яны жылі сумленна і ў адпаведнасці са сваім станам ды прызначэннем; а калі і падпадалі пад асобныя забабоны, няслушныя перакананні і заганы, якія іх прывялі да заняпаду, дык гэта варта прыпісаць тагачаснаму выхаванню і палітычным падзеям. А вось што нас апраўдае? Мы ўжо маем перад вачыма тое, чаго нашы продкі не маглі бачыць, маем асвету і прыклад суседзяў, а як гэта выкарыстоўваем? Дык ці выпадае нам дакараць сваіх продкаў?

Пачырванеў пан Уладзіслаў і са схіленай галавою моўчкі ішоў побач з панам Падстолецам, які праз момант запытаўся:

– Дык не да гэтага фальварку належыць зямля тае знесенае вёскі?

– Не да гэтага, – адказаў Уладзіслаў. – Тут адно *fundum*, а там – *awuls*⁷. Пан Харунжы яго яшчэ не скончыў, але ўсе будовы, таксама як і тут ушчыльненыя, так дасціпна паставіў, што кожная наўскос адна на другую пазірае і ўсе сцены скрыўленыя, хоць і новыя, а пагражаюць завалам.

– Ці меў жа ён архітэктара? – запытаўся пан Падстолец.

– А гэта навошта? Мы не верым у архітэктараў. Пан Харунжы, як ён кажа, *уцяміўшы ўсю справу*, заўважыў такую рэч: што галава – то розум, гэта значыць, што кожны без усялякае навукі можа быць урадоўцам, гаспадаром, архітэктарам і ўсім, чым толькі чалавек можа быць можа. Ён – галоўны непрыяцель навукі; хоць, як сам кажа, меў дарэктара і тры гады вучыўся ў слаўнай падчас ягонае маладосці нясвіжскай фары⁸. Там, *уцяміўшы ўсю справу*, прыйшоў да высновы, што навукі – гэта людская выдумка і што, не ходзячы нават да інфі-мь⁹, можна атрымаць бацькоўскі маёнтак, які, уласна, тады яму і перайшоў па спадчыне.

– Дык не дзівіць мяне цяпер, што ягоная гаспадарка ў такім стане, – сказаў пан Падстолец. – Як радуе сэрца вясковага жыхара буйнае збожжа і добра апрацаваная зямля, гэтак пакутуе ён ад віду палеткаў, якія з’яўляюцца доказам змарнаваных выдаткаў, часу, працы і зямлі. Зірні, васпан, як кепска ўзышло жыта. Хіба, можна чакаць лепшага пры такой апрацоўцы. Колькі тут пропускаў на раллі ў спалучэнні з абы-якім баранаваннем. Гэтае зелле нібы спецыяльна парасцягвалі па ўсім полі. А пожня ля самага двара (значыць на ўгноенай зямлі) чаго варта? Вось вынік імкнення да павелічэння пасеваў! Колькі сялянаў мае пан Харунжы?

– Каля пяцідзесяці.
– А колькі высывае азімых?
– Здаецца мне, што паводле прынятага тут звычаю – па бочцы на хату.
– Звычай! – паўтарыў пан Падстоліц, ківаючы галавою. – Тады ў яго павінна быць 200 моргаў¹⁰ поля. А колькі ён трымае жывёлы?
– Гэта ўсё, што тут васпан бачыць. І больш трымаць не можа, бо лугоў у яго мала.

– Каб нашыя гаспадары, – сказаў пан Падстоліц, – мелі адвагу ўпэўніцца, што змена культуры на палетках – гэта дабрадзеяства для гаспадаркі, дык колькасць натуральных лугоў не абмяжоўвала б колькасць жывёлы. Тады гаспадар, які палічыў бы, колькі ў яго ралля патрабуе гною і колькі гадоў, з улікам якасці зямлі, яе трэба ўгнойваць, мог бы трымаць адпаведную колькасць кароў. А як пры трохполлі пазбегнуць таго абмежавання, якое маем з-за колькасці лугоў?

Вось і бачым тут вынік нашае забабоннасці да ўсяго без выключэння новага, а хутчэй, вынік нашае недасведчанасці альбо гультайства. Тут няма і пяцідзесяці галоў жывёлы ў чарадзе, дык пры трохполлі, не трымаючы жывёлы ўвесь год у хляве, не будзе гною больш, чым моргаў на дзесяць; дык кожны палетак толькі раз у шэсцьдзясят гадоў можна было б ўгноіць. Адкуль жа зямлі набрацца тых пажыўных сокаў, якія яна аддае раслінам? Тое, што зямля ляжыць пад парам, мала дадае ёй урадлівасці, а пастаянная сяўба збожжавых усё больш і больш вынішчае зямлю.

Як жа тут не пераканацца, што пры такім марным гаспадаранні, без угнаення, без чаргавання пасеваў, нашая зямля, хоць і ўрадлівая некалі, зусім будзе вынішчаная, а калі мы не станем выкарыстоўваць надзейныя сродкі сучаснага земляробства, дык яна зробіцца бесплоднаю пустыняю?^{VIII}

Пакуль пан Падстоліц выказваў свае агранамічныя заўвагі, Уладзіслаў ішоў побач, глядзеў у зямлю і думаў... Хто ведае, пра што ён думаў? Можа, пра частыя праходкі, якія былі яму такія прыемныя, калі ішла з ім па гэтай самай сцежцы панна Харунжанка...¹⁴ Пра нешта цікавае ён усё ж мусіў думаць, бо гэтаксама, як і пан Падстоліц, не заўважыў, што падкралася ззаду хмара і закрапаў дробны восеньскі дожджык. Пан Падстоліц азірнуўся: ад лесу яны ўжо адышліся далёка – да фальварку было бліжэй.

– Калі мы не хочам трапіць пад дождж, – сказаў ён, – дык давядзецца нам пакланіцца пану Харунжаму раней, чым мы збіраліся: яшчэ большая хмара насоўваецца ззаду, дык мы не пасеем вярнуцца да Тадэвуша.

– Але мой паляўнічы строй, – сказаў Уладзіслаў, – не надта падыходзіць для візітаў.

– Мы яшчэ пасеем пераапрунуцца, пакуль выйдуць дамы, – адказаў пан Падстоліц. – А тым часам варта зазірнуць у гэтыя гаспадарскія пабудовы.

Уладзіслаў ахвотна пагадзіўся, а пан Падстоліц, абудзіўшы сонных пастушкоў, паўшчуваў іх, што не пільнуюць статку. Ён загадаў аднаму пасвіць, а другому даць некалькі грошаў, загадаў бегчы да Тадэвуша і папярэдзіць фурмана, што як толькі вернецца Марцін, каб яны ехалі да двара і каб Тадэвуша ўзялі з сабою.

Хлопчык шпарка пабег, а пан Падстоліц з Уладзіславам, прыспешыўшы крок, праз пару хвілін ужо стаялі на дзядзінцы фальварку.

Раздзел другі

ШЛЯХЕЦКІ ДВОР

Racz Jenerale zapewnić ode mnie
Winnogórskiego Cyncynata,
Iż wstąpię do Winnejgóry,
Na żyzny grunt tej posady,
Widzieć pełne trzód obory,
Hiszpańskich owiec gromady,
Szeręgi gęstych pługów, stogi, koni stada.
To u mnie gospodarski popis, to gromada!
Po rewii męskiego gospodarstwa, zobaczę kobiece.

Mar. Molski, *List do J. Dąbr.*¹²

Двор быў неабгароджаны, увайсці можна было з любога боку. Стары пахілены будынак, які стаяў сярод смуроднае гразі, першы трапіўся ім на шляху. Гэта быў бровар. Па кладках і камянях трэба было прабірацца ў сярэдзіну; гразь была і ў сярэдзіне. У дыме відаць было колькі закопчаных чанаў і два старасвецкія горны, якія бязладна стаялі ў вялікай стадоле. Там не было падлогі; апрача таго, мноства ям, напоўненых рознымі сцёкамі, пацвярджалі словы, якія сказаў нядаўна пра гэты будынак Уладзіслаў.

Некалькі чалавек у лахманах, вымурзаных сажаю, нядбала корпалася з рыдлёўкамі каля брагі. Далей, за горнамі пад вакном, колькі іншых, якіх цяжка было заўважыць у дыме, выказвалі сваё меркаванне пра якасць свежае гарэлкі. Жыд у кажуху па чарзе наліваў ім мерку і прымаў: ад чалавека ў сінім сурдуце з зялёным каўняром – кавалак цукру, некалькі свечак, бохан сіннага хлеба і дзве сурвэткі; ад чалавека з доўгаю барадою і ў армяку – споры мех аўсу і скрабок; ад чалавека, замурзанага сажаю, у шляфмыцы¹³ і ў фартуху – муку ў гарнушку, пару дзясяткаў яек, слоік масла і патэльнію; ад чалавека, які бразгаў ключамі і якога назваў гуменным¹⁴ – вялікі мех жыта, толькі што абмалочанага. Ніхто з-за дыму не заўважыў чужых.

Жыдок схваў сваю здабычу пад перавернуты чан, наліў яшчэ кварту гарэлкі і, пакінуўшы іх разважаць пра яе, кіраваўся да тых, што мяшалі брагу; але заўважыўшы пана Падстоліца ў шарачковым сурдуце і Уладзіслава ў паляўнічым строі, напэўна, падумаў, што гэта нейкія падарожныя гэтаксама прыйшлі пакаштаваць ягонае гарэлкі. Дык ён падышоў да іх і, паказваючы на чаны, запытаўся:

– Чаго вашэцям трэба?

– Мы хочам агледзець ваш бровар, – адказаў пан Падстоліц.

– Толькі паглядзець? – сказаў жыд. – Ну, то глядзіце.

– Васпан, напэўна, віннік? – спытаў пан Падстоліц.

– Ну, віннік, – нехвотна адказаў жыд, зіркаючы на іх з-пад ілба, нібы жадаў зразумець, з кім ён размаўляе.

– Дзе ж ты вучыўся гэтаму майстэрству? – працягваў распытваць пан Падстоліц.

– Ну, навошта мне вучыцца? Кожны жывад ад нараджэння віннік.

– Бачу, што гоніш гарэлку ў старасвецкіх катлах, а цяпер жа ёсць лепшыя апараты, – заўважыў пан Падстоліц. – З меншымі выдаткамі можна атрымаць у паўтара разы большы выхад з тае самае колькасці збожжа.

– Ну, я ведаю пра тэя апараты: тутэйшыя паны з англійскіх паравых выдумалі модныя паўпаравыя. Нашыя лепшыя, бо яны не так прыпальваюць гарэлку, якая, праходзячы праз карацейшыя трубы, менш медзі распускае, і не такая атрутная для людзей, як тая, што выходзіць з навамодных паўпаравых. Калі васпане прыйшлі толькі паглядзець і пагаманіць, дык я не маю часу.

– Хадзем, – сказаў пан Падстоліц. – Не без карысці мы адсюль выходзім, – працягваў ён, накіроўваючыся да аборы. – Бачылі мы тое, што звычайна дзеецца на нашых броварах, дзе працуюць жывы. Дваровыя слугі нясуць ім скрадзеныя ў пана рэчы і абменьваюць на ягоную ж уласную гарэлку. А распыўшыся, больш пану шкоды робяць, чым сам пан змарнатравіць.

Пачулі мы таксама меркаванне, да гэтага часу распаўсюджанае ў нас, што і без навукі можна кіраваць гэтым броварам, праца якога цалкам заснаваная на хімічных рэакцыях, дзе ад правільнага выкарыстання тэмпературы, ферментацыі і самога абсталявання залежыць прыбытак. Можна, вядома, без усялякага ведання хіміі і фізікі гнаць гарэлку, але гэтакія і карысць тады будзе. Добраахвотна трацім палову прыбытку, які з меншымі выдаткамі маглі б атрымаць з бровару, каб мы, вывучыўшы хімію, умелі дастасаваць веды да сучасных вынаходніцтваў і ўдасканаленняў.

– Некаторыя з нашых паноў, – сказаў Уладзіслаў, – пачуўшы пра вялікія прыбыткі ад новых апаратаў, купілі іх сабе; але вынікі паўсюдна не апраўдалі надзеяў, а паны, патраціўшыся на медзь, рэдка дзе атрымалі прыбытак, ды і той быў малы, а часцей – больш страцілі.

– Вось жа ўласна і я пра тое, – сказаў пан Падстоліц. – Не будзе карысці, калі выкарыстоўваеш у сябе нейкую машыну, але не маеш ведаў, дзякуючы якім можна было б зразумець прынцыпы яе дзеяння. Бо самая дробная акалічнасць, якое мы не можам прадбачыць, любая драбязя неўласцівага ўжывання, можа ўвесь апарат найлепшага ўзору спяганіць. І тое, што ў арыгінале было добрым, у нас з-за неўласцівага выкарыстання можа стаць прычынаю шкоды. Шматлікія на Літве бровары, гэтак званыя паўпаравыя, – гэта надта сумны довад нашага невучтва.

– Зірні, васпане, – казаў ён далей, уваходзячы ў браму чатырохкутнае будовы, дзядзінец у сярэдзіне якое быў цалкам заліты вадою. – Вось такія нашыя аборы. Да хлявоў трэба прабірацца па вадзе, і самі хлявы залітыя жываю. Чаго ж дзівіцца, што наша жывёла пры корме, якім можна толькі напхацца, але не спажаўным, а, перадусім, пры такім вольным утрыманні, гэтка лядачая і падатлівая на хваробы?

– Мосці Падстоліцу, – сказаў Уладзіслаў, – аборы, падобныя на гэтую, у нас не так часта сустракаюцца, дык нельга на яе аснове рабіць агульную выснову; наадварот, мы больш знойдем такіх гаспадароў, якія паднялі хлявы, выкапалі канавы і стараюцца так трымаць жывёлу, каб было суха.

– Я ведаю пра гэта, – адказаў пан Падстоліц. – Аднак не надта яны адрозніваюцца ад тых першых: адны не дбаюць пра жывёлу, іншыя – добраахвотна трацяць палову гною, дазваляючы марнаваць жывжу, гэтак патрэбную ў гаспадарцы. Прыгатаванне ўрату і пудрэты¹⁵ – гэтакіх важных сучасных вынаходніцтваў – у нас да гэтага часу анідзе не практыкуюцца; мы нават амаль не ведаем пра іх, бо не стараемся набываць карысную інфармацыю, а тым больш карыстацца пачутаю выпадкова^{IX}.

Гэты самы гной у гаспадара, які ведае хімію, прынёс бы ў шмат разоў больш карысці. Нашы гаспадары нават не маюць уяўлення пра тое, як іншаземцы, дзякуючы ўмелай ферментацыі і прапарцыянальным дадатку іншых рэчываў, свае невялікія запасы гною памнажаюць і паляпшаюць. У нас усё прыгатаванне гною палягае на тым, каб яго жывёла нагамі за якія паўгода добра вымешала, а таму пакідаюць гной у хлявах, і жывёла стаіць у гнуснай і шкоднай для яго вільгаці.

Сапраўды, сумна глядзець на нешчаслівае жыццё нашых паноў, якія нават калі стараюцца руплівым гаспадараннем палепшыць свой дабрабыт, дык адно толькі марна выкарыстоўваюць шкодныя забабоны. Як мы пойдзем у палац?

– Вось гэтак сцэжкаю па агародзе і далей праз парк.

– Гэта, васпан, называеш агародам? – запытаўся пан Падстоліц. – Божа мой, каб мая жонка пабачыла гэтае пустазелле, гэтыя градкі, якія з вясны, хіба, адзін толькі раз прапалолі. Але ж нашыя гаспадыні часта клапоцяцца пра свае агароды нават больш, чым пра палеткі. Што ж у іх тут расце, у гэтым агародзе? Трохі буракоў, трохі капусты, морквы, бульбы, цыбулі... І гэта ўвесь запас для іхняе кухні! Пры такой нават ужо і ў нашым краі вялікай разнастайнасці агародніны нельга дараваць гаспадыням нядбальства, што не сеюць іх у сябе.

Гэтае нядбальства з'яўляецца не довадам прызвычаенасці да традыцый і да простага харчавання, а довадам невуцтва, неразвітога густу, абьякавасці і, нарэшце, кепскага выхавання гаспадыні. Стол не мусіць быць надзвычайным, але тое, вырошчванне чаго нічога не каштуе, але што памнажае разнастайныя здаровыя стравы і робіць больш прыемным вясковае жыццё, абавязкова павінна быць галоўным клопатам гаспадыні. Мусіць, гэтая пані Харунжыха нават не зазірае ў агарод?

– Гэта модная дама, – адказаў Уладзіслаў. – Сентыментальнасць не дазваляе ёй займацца такімі рэчамі, якімі можа заняцца аканомка. Пані Харунжыха мае надта ўзнёслую натуру, надта далікатны густ.

– А чым жа займаецца жонка вясковага гаспадара, жывучы ў вёсцы?

– Аранжарэяю, строямі, баўленнем гасцей і часам чытаннем раманаў, над якімі яна плача.

– На ўсё гэта павінны быць свой час і мера. Аранжарэя, калі яна няшмат каштуе, можа быць для вясковага гаспадыні прыемнаю, адпаведнаю і нават, калі яе ўмела арганізаваць, карыснаю забаваю; клопаты аб прыстойных строях, абы не былі яны занадта пышнымі, а шляхетнымі і простымі, – гэта павіннасць і аздоба добра выхаванае кабеты; таксама і чытанне цяпер, як абавязак для ўсіх станаў, і вясковым гаспадыням, абы яно было адпаведнае для іх, таксама можа быць карысным; а госці, калі ведаюць, што ў будзённыя дні гаспадыня занятая, можа, і не назаліюць ёй, бо і яны ж, відаць, таксама працуюць, – самая прыемнасць суседскіх таварыскіх спатканняў у свята.

– Што край, то і абычай, – сказаў Уладзіслаў. – Нашыя суседзі ў пастаянным руху; а нашы гаспадыні, якія лічаць хатнія абавязкі абразою для сябе, з усіх сілаў імкнуцца наследаваць звычаі гарадскіх таварыстваў.

– Гэта не навiна ў нас, – адказаў пан Падстолиц. – Са смуткам варта прызнаць, што большасць шляхцянак, асабліва тых, якія паспелі ўжо пазнаць гарадское жыццё, калі ім хоць трохі дазваляе дастатак, дык яны тады саромеюцца ўжо нават зазірнуць на кухню, у пральню, у абору, і думаюць, што робяць ласку свайму мужу і ўсяму наваколлю тым, што жывуць у вёсцы, але забываюць, што тут, уласна, і наканавана ім быць Другою Ласкаю для свае сям’і і чэлядзі. У гэтым заключаецца iхняе цудоўнае прызначэнне. О, якія ж былі б яны шчаслівыя, каб умелі гэта цаніць!

Яны падыходзілі якраз да парку, які пані Харунжыха і садоўнік казалі называць англійскім. З першага погляду той дзясятка купак дрэваў па некалькі сажняў, абы як памяшаных, і тры вялікія, але дзіўныя клумбы, давалі ўяўленне пра густ і абазнанасць сваіх плантатараў. Траўнікі, якія зусім не адпавядалі памерам клумбаў і па якіх скрозь і бязладна былі пратаптаныя сцежкі, з канаўкамі і з непатрэбнымі ды недарэчнымі дзіцячымі масткамі, здавалася, былі спецыяльна запраектаваныя насуперак усім правілам мастацтва і добрага густу.

Больш за дзясятка сялянаў, абліваючыся потам, матыкамі парадкавалі дарожкі і сцежкі. Паміж імі праходжваўся ў замшавай куртцы і з люлькаю ў зубах таўстун, які несупыннаю на чужой мове лаянкаю прымушаў, каб яны, недарэкі, не марудзілі ў працы. Заўважыўшы пана Падстолиц, ён звернуў ўніз змераў яго поглядам, а пазнаўшы Уладзіслава і заўважыўшы ягоную павагу да спадарожніка, кінуў галавою і з ветліваю ўсмяшкаю спытаў з французскім акцэнтам:

– Ці панове жадаюць зрабіць гонар маёй плантацыі?

– Мы б хацелі агледзець гэты парк, – адказаў пан Падстолиц.

– З усёю прыемнасцю, – падхапіў француз – Трэба ведаць, што тут прыгожая прырода зрабіла сабе сталіцу. Бачыш, васпан, гэтыя аграмадныя дрэвы? *Majestueux!*¹⁶ (Ён паказваў на бярозы і елкі, якім было больш за дзясятка гадоў). Гэтыя клумбы – маё вынаходніцтва. Зірніце, панове, якая гармонія! Які густ!

Вось гэта клумба, *en groupes...*¹⁷ Гэтыя бярозы растуць гэтак хутка, нібы дым з люлькі, а адасобленыя роўнымі прамежкамі пірамідальнымі таполямі, яны выглядаюць як шэраг жаўнераў са сваімі харугвамі. Ці не праўда, што гэта прыгожа? Гэта мая ўласная ідэя. Бо варта ведаць, што я з дзяцінства, будучы на вайскавай службе, бадзяўся па розных краях і тое-сёе з майго жаўнерскага досведу перанёс на гэтую плантацыю.

– Дзе ж васпан вучыўся садоўніцтву? – запытаўся пан Падстолиц.

– О-го-го! – закрычаў садоўнік. – Каб пан ішоў у Парыж, а з Парыжа далей на поўдзень, дык знайшоў бы на краі свету Італію... Панове не могуць уявіць сабе, што гэта за краіна. Яе ўсю можна назваць садам. Зусім як Францыя. Дык вось я меў шчасце быць у Італіі з маім войскам, у якім быў пры аптэцы. Няважна на якой пасадзе. Дастаткова панам сказаць, што я француз, цяпер бедны, як д’ябал. А некалі ў замку маіх бацькоў мелі мы прыгожы парк, вялікі, на мілю, яшчэ перад тым, як мой бацька эміграваў. Уласна памятаю ў ім такую самую клумбу, як панове тут бачаць з піхтаў *en masse*¹⁸. Я імі вельмі

задоволены; лацканы пры іх з бэзу і акацыі нагадваюць нашыя на мундзірах конных стральцоў. Гэта чароўная клумба. Я надаў ёй форму правільнага чатырохкутніка ў памяць пра наш карэ-батальён. Тутэйшай баранэсе таксама ўсё гэта прыпала да густу...

– А якія краявіды маеш, васпан, у гэтым садзе? – запытаўся пан Падстолиц, ідучы наперад.

– О! Краявіды цудоўныя. Усе – маё вынаходніцтва. Вось з таго мастка маецца, панове, краявід *terrible*¹⁹: промень зроку прабягае вакол карэ-батальёну і ўпіраецца ў бровар, чорны дах якога год ад году ўсё больш руйнуецца, дык яшчэ больш узмацняе эфект гэтага краявіду. Тут маеш, пан, букалічны краявід: агарод і абора, бо што ж можа больш натуральным для гэтага краявіду, калі не абора? А тут, – казаў ён, паварочваючыся да жылога будынку, – пані баранэса хацела стварыць меланхалічны краявід і таму ўсе вушакі вокнаў і дзвярэй загадала пабяліць, што пры шэрых сценах мае нейкае падабенства да жалобы. Нічога. Тутэйшая баранэса мае яшчэ прэтэнзіі, каб рабіць клумбы, але яе фантазіі не маюць густу: гэта не справа паляякаў. Прашу мне прабачыць маю шчырасць. У француза, што ў галаве, тое і на вуснах. Я тут бы цуды парабіў, другі Версаль альбо Шэнбрун²⁰, каб меў большую помач. План я сам раблю, бо і маляваць умею. Вось тут, – дадаў ён, вымаючы з камізэлькі абрываек паперы, – галоўка мае каханае, панны Эльжуні, тутэйшае гардэробнае²¹; яна кажа, што непадобная; але ёй так здаецца, бо гэта ані што іншае, як толькі накід. З другога боку – дом, у якім я буду жыць з ёю. Як гэта падабаецца пану?

– Усё добра, – сказаў пан Падстолиц. – Ці для працы ў гэтым парку патрабуецца шмат работнікаў?

– Барон шкадуе гэтае быдла, – адказаў садоўнік. – Баранэсе ж хапае розуму, каб даваць мне штодзень з пару дзясяткаў дырдаў; але што я зраблю з такою колькасцю? Утрыманне аднае толькі аранжарэі патрабуе амаль столькі. Дык няма каму ўсе гэтыя сцежкі павымятаць, прапалоць, каналы пачысціць. Тут быў бы рай зямны: людзі з усяго краю маглі б сюды прыходзіць, каб нацешыцца прыгажосцю прыроды і майстэрства. Тады б, пасля пабудовы вялікае альтанкі, можна было б тут бавіцца кантрадансамі. Калі я быў маладзейшы, дык танцаваў, як маэстра. Трэба ведаць, што толькі ў Францыі ўмеюць танцаваць. Пан ведае, што кажа пан Капітан... – дадаў ён, звяртаючыся да Уладзіслава.

Стомлены гэтай балбатнёю пан Падстолиц спыніў яго і спытаў: дзе аранжарэя.

– Вось тут! Прашу, прашу, – і, паказваючы дарогу, ён павёў іх пакручастымі сцежкамі.

Глянуў пан Падстолиц на Уладзіслава, які ведаючы ўжо ягоны лад думак, лёгка здагадаўся, што азначае гэты позірк. Аранжарэя была вялікая, драўляная і поўная раслінаў; але ў кожнай раме некалькі шыбаў было заклеена папераю альбо закладзена лучынаю, што дазваляла рабіць не надта добрыя высновы пра густ аматараў.

– О, гэта тое, чым я ганаруся! – казаў садоўнік пры ўваходзе. – Вось – *rododendron pontikum*²², які каштуе 200 злотых; гэта – кактус шасцідзясяцігадовы, які яшчэ перад маім прыездом баранэса купіла за 300 злотых у нейкім кляштары. Ці не бачыць пан, што яны ўтрымліваюцца, як каханыя дзеткі? Гэта – *metrosideros elephanta* за 150 злотых, а гэта – *metrosideros linearis*²³ за 250

злотых. Надпіс вітымі літарамі – гэта мая ўласная ідэя. Я таксама і мастак. Гэты пан ведае, што я магу і на флейце пры святле месяца саборнічаць з салаўём.

– Вадзяным, – дадаў Уладзіслаў.

– Гэта – *chamaeroes humilis*²⁴ за 150 злотых. Злоты – гэта наш франк, але напалову меншы. На франкі рахунак нашмат лепшы. Тое, што пан зараз аглядае – *hernandia sonata*²⁵, яшчэ не падпісаная, бо за яе яшчэ і не заплацілі. Гэта – *triplas americana*²⁶, за якую баранеса аддала дзедаву карабелю²⁷, апраўленую ў срэбра. Вельмі шкада мне яе было; бо, каб яна засталася, дык я мог бы практыкавацца ў фехтаванні. Я ж майстар і на шпагах, і на рапірах, і на шаблях. І з пісталетаў дасканалы страляю.

– Але ж на кіях кухар перамог? – нагадаў са смехам Уладзіслаў.

– Што там на кіях! Гэта сялянская забава.

– Але ён кажа, што і танцуе, і грае, і малюе лепш за васпана, а нават што панну Эльжбету ў васпана адаб’е.

– Што? Ён так кажа? Богам клянуся, што гэтага яму не дарую. Гэта – *musa sapientum*²⁸, за якую баранеса аддала дванаццацігадовую дзяўчынку. Тут мы не пройдзем, трэба назад. О! Не дарую! Гэта – *hibiscus sinensis*²⁹, 200 злотых. Мноства, як бачаць панове, раслін рэдкіх і каштоўных, за якія баранеса на кантрактах³⁰ выкладае добрыя грошы.

– Якая ад іх карысць вясковаму гаспадару? – спытаўся пан Падстоіц.

– Карысць? – здзівіўся садоўнік. – Карысць? – паўтарыў ён мераючы яго вачыма. – Ці ж не дастаткова тае карысці, што ў гэтым чароўным кутку знаходзіцца тое, пра што нават не чулі на некалькі міль навокал? Пані баранеса не дбае ні пра карысць, ні пра выгаду; яе душа створаная для больш высокага, яна шукае аднае толькі прыгажосці. Здзіўленне і захапленне прагне яна абудзіць у тых, хто мае гонар трапіць у гэтую святыню цудаў.

Незадаволены пан Падстоіц ужо збіраўся адыходзіць, калі садоўнік з усмешкаю заступіў яму дарогу і, з паклонам здымаючы капялюш, сказаў:

– Мяркую, што меў гонар рупліва служыць добра выхаванай асобе, што ўмее, пэўна, ацаніць ветлівасць і жаданне выконваць яго загады.

Пан Падстоіц кінуў яму ў капялюш манету, а садоўнік з самым спакойным выразам твару павярнуўся да Уладзіслава ды, узяўшы і ад яго падобную кантрыбуцыю, дадаў:

– О! Я яму не дарую! Папросіць у мяне зеляніны! О, нягоднік!

Потым ён пакланіўся з усмешкаю абодвум і пайшоў да працаўнікоў.

Пан Падстоіц, накіроўваючыся да палацу, казаў Уладзіславу:

– Як мне здаецца, гэты чалавек даволі добра даглядае аранжарэю, але даверыць яму парк для шпацыру – гэта добраахвотна выставіць сябе на пасмешышча і мець паскудства, бо атрымалася нешта без плану, парадку і густу. Але больш абуралі мяне аранжарэя, напоўненая гэткаю колькасцю каштоўных раслінаў, ад якіх няма ніякае карысці. Панам можна і нават ўхвальна прывозіць і гадаваць рэдкія, хоць і каштоўныя расліны; але шляхціцу, сяляне якога паміраюць ад галечы, такое марнатраўства недаравальнае. Колькі плаціць гэтаму садоўніку?

– Дамова была, – адказаў Уладзіслаў, – па тысячы злотых за год; але да гэтага часу, ужо больш за дзесяць гадоў, ні гроша ён не атрымаў. Бо пан Харунжы ўвёў рэдкі ўжываны ў нас спосаб пакарання слуг штрафамі, гэта

значыць, утрыманне часткі заробку за кожную правіну альбо за тое, што не патрапілі пану дагадзіць. Еймосць сама кантралное гэта і так дасканала ўмее лічыць штрафы, што хоць усім слугам прызначаныя прыстойныя заробкі, аднак аніводзін ніколі і не згадае пра тое, што яму належыць. А таму ўсе стараюцца кампенсаваць страту з іншых крыніцаў. Садоўнік, напрыклад, бярэ кантрыбуцыю з гасцей, іншыя крадуць у саміх жа паноў; але тыя такія радыя, што нічога не плацяць, дык ім і не ў галаве скрытныя шкоды, а тым больш тое, што яны псуюць маральнасць слуг, фактычна змушаючы іх да крадзяжу.

– Хто ж у іх згодзіцца служыць?

– Напачатку, – адказаў Уладзіслаў, – яны спадзяюцца, што не заслужаць штрафаў, а калі адпавядаюць панству, дык нялёгка ім пакінуць гэтую службу. Бо пані Харунжыха ўмее так налічваць штрафы, што не адзін небарак з году ў год мусіць адслужваць надвышку штрафаў над іхнім заробкам; і нават уцячы не можа, бо паперы Еймосць у сябе трымае. Такім чынам яны ўжо больш за дзесяць гадоў утрымліваюць у сябе гэтага француза. А з прыгоннымі яшчэ менш клопату: аніводнаму юргельт не прызначаецца.

– І гэтыя людзі маюць нахабства называцца нашчадкамі нашых продкаў! – выгукнуў пан Падстоліц.

Пакручастая сцэжка праз гай прывяла іх ад дзвярэй аранжарэі да ганку палацу. Велічнасць гэтае назвы мусіла паходзіць ад двух бляшаных галак на даху; бо сам будынак не заслугоўваў называцца жылым домам. Ён стаяў на камянях, між якіх хадзіў вецер пад сподам. Пахіленыя сцены былі падпёртыя ў некалькіх месцах брусамі. Вокны невялікія, а ў асобных частках дому яшчэ меншыя і густа палапленыя папераю і лучынаю; у іншых, пэўна, у гаспёўні, яны былі трохі большыя і цалейшыя, але ад пабудовы дому, відаць, нямытыя, дык уражвалі сваім брудна-блакітным колерам. Парослы мохам гонтавы дах у многіх месцах быў дзіравы. Два цэлыя коміны і адзін разбураны. Пасярэдзіне фасаду дашак над ганкам, абапёрты на двух тонкіх брусах... Можа, мы б працягвалі апісанне гэтага палацу, каб не моцны дождж, які лінуў у гэтую хвіліну, і не прымусіў цікаўных схавацца ў памяшканні, у якое вёў ганак.

Зала была вялікая, аклееная шпалерамі, колісь блакітнымі. Фіранкі на вокнах – муслінавыя, але на іх сабралася гэтулькі пылу, што яны сталі падобнымі на мяхі з гумна. Падлога, сама мала год нямытая, на кожным кроку спружыніла і падкідала ўгару. Столь, шматкамі адсталася пабелкі ашчаціненая, была зацягнутая павуціннем. Больш за дзясятак крэслаў, пафарбаваных пад чырвонае дрэва і акрытых заплямленымі чахламі з блакітнага паркалю, стаяла ля сценаў. Пасярэдзіне кожнае са сцен былі дзверы, фарба на якіх засталася толькі ў кутках.

З-за левых – чулася частася хлопанне дзвярыма з бакавога пакою, хуткія крокі і жвавае гутарка некалькіх чалавек. Неўзабаве беганіна супакоілася, а галасы пачалі выразна набліжацца да залы. Пан Падстоліц кашлянуў, мацней прыгупнуў, жадаючы асцерагчы суседзяў, што іхняя размова адбываецца пры сведках, але тыя, мяркуючы, пэўна, што гэта хатняя прыслуга, не спынялі свае гутаркі.

Каб не перапыняць апавядання і не злоўжываць цярплівасцю чытача, запрашаю яго на міжвольнае падслухоўванне ў наступны раздзел.

Раздзел трэці

САМ-НАСАМ

PANNA MARTA

Przeciemy się pozbyli natrętnego świadka.
Siadźżeż moja rybeńko, rybenieczko rzadka,
Klejnocie mojej duszy. Da usiadźżeż proszę.
Będziem słodką rozmową płodzili rozkosze.

Pierwsza lepsza

FLORA

Ach! jaśnie oświeconą gdy wkrótce zostanę,
Jakież szczęście mojemu będzie porównane!
Ileż dla mnie radości i sławy nie będzie?
Wchodzę... wszystko się wzrusza... wszyscy stoją w rzędzie.
Xieźna pani przychodzi!

Pan Geldhab

Komedije Hr. Al. Fredra³¹

– Мы апынуліся ў складанай сітуацыі, – сказаў пан Падстоліц, – Напэўна, тыя, што там размаўляюць, не спадзяюцца, што нехта іх чуе; нам няварта было б слухаць, але дождж прымушае перачакаць у памяшканні, а ўвайсці да іх таксама няёмка.

У гэты момант пачуўся знаёмы ўжо голас аканома:

– Далібог, яснавельможны пане, гэта ўсё панічоўская штука. Яны ні за што на свеце не хацелі і не хацелі, але калі я пачаў казаць так, як мяне паніч навучыў, дык адразу абодва і згадзіліся.

– Бачыш, муж, які наш Астольф разумны, – сур'ёзным тонам падхапіў дыскант.

Нізкі і павольны бас адказаў:

– Каму трэба быў гэты ягоны розум? Чаму *таксама*³² не мог так навучыць, як учора я *таксама* загадаў, каб справа закончылася на ветлівасці ды *якраз* на пакаранні мужыка?

– Я прадбачыў, што не надта мы тут пажадання, – заўважыў пан Падстоліц.

– Але ж табе, мой каханы, – казаў тым часам дыскант, – сапраўды, цяжка дагадзіць. Ці ж ты не павінны сам ведаць, што асабліва цяпер трэба ўмець усё выкарыстоўваць? Блізкія выбары прымушаюць быць ветлівымі з усімі. Можна, гэты пан Падстоліц мае нейкія сувязі ў нашым павеце: мы нічога не страцім, калі прымем яго ў нашым доме. Зрэшты, ён убачыць нашу аранжарэю, карціны нашае Іды; можа ў яго ёсць сын... Кажуць, ён багаты... Але нейкае пакаранне Божае на цябе, бо ты ніколі не разумееш, як выкарыстаць момант.

– А я прадбачыў, – заўважыў крыху зачырванелы Уладзіслаў, – што Імосць пажадае пахваліцца сваім густам перад васпанам дабрадзеям.

Тым часам азваўся бас:

– Добра-добра. *Уцяміўшы ўсю справу, таксама* бачу, што праўду, васпані, кажаш. Аддай жа, васпан, гэтую цыдулку фарэйтара³³ і загадай *якраз*, каб зараз жа рыссю імчаў у мястэчка; там Міхель дасць дзве пляшкі віна.

– А пра цукар забыўся? – падхапіў дыскант. – Вось галава, абы капялюш насіць! А я ж казалі: панна ўчора паведаміла, што скончыліся ўжо тыя тры фунты. Па дзесяць разоў табе трэба паўтараць!

– Было б бліжэй паслаць у бровар, – заўважыў Уладзіслаў.

– Але ж буркун! – дадаў пан Падстоліц.

– Вось на тры *таксама* фунты цукру паперка, – азваўся бас. – Больш за адзін раз я браць не магу, бо жыд *якраз* і так касавурыцца, што ўжо шмат яму не заплачана, хоць сто за сто працэнтаў *якраз* бярэ гэты лотр.

– Бязладдзе – першая прычына банкруцтва, – заўважыў пан Падстоліц.

– Загадай жа, васпан, каб *якраз* фарэйтара паспяшаўся, хай хоць каня загоніць.

– Пэўна! – падхапіў дыскант. – І каб да абеду вярнуўся, калі яму жыццё мілае. Ах, мой галубок, нічога ты сам не памятаеш. Усё я мушу нагадваць. Ці не ведаеш, што гэты Падстоліц выхваляецца сваёю гаспадарліваю жонкаю? Няхай жа ўбачыць і ў нас парадак. Што ты сабе думаеш? Пішы яшчэ цыдулку на хлеб пыгліваны. Гора сапраўднае! Галава разарвецца адной пра ўсё думаць!

– Трымай, васпан, цыдулку і на хлеб *таксама*, – паведаміў бас. – А таму гультаю, што на працу ў парк прыйшоў так позна, таму хаму...

– Нібы гэта далёка: паўмілі, – умяшаўся дыскант. – Можна раней прачынацца.

– Трэба *якраз* даць сто бізуноў *таксама*, – закончыў бас.

– Мала! – запырэчыў дыскант. – Ужо сто для іх – нішто.

– Даў ужо, яснавяльможны пане, – сказаў аканом, – перад тым, як пайшоў да Тадэвуша, але...

– На досвітку быў у Тадэвуша, – сказаў пан Падстоліц. – І гэта позна!

– Што там *таксама якраз* за “але”? – запытаўся бас.

– Не сто, – адказаў аканом, – а восемдзсят.

– Васпан, папсуеш нам людзей сваёй лагоднасцю! – крыкнуў дыскант. – Гэтакіх слуг нам не трэба. Дзесяць злотых штрафу.

– Я ж казаў па сто *якраз* даваць, – дадаў бас, – пакуль *таксама* не адвучу гэтых хамаў ад гультайства. Гэтак, васпан, *якраз* мае загады *якраз* памятае?

– Памятаю, яснавяльможны пане, – адказваў пакорлівым голасам аканом, – але ён апраўдваўся, што ў яго дзіця памерла, што жонка хворая...

– Чаго слухаць ягоныя прычыны! – закрычаў дыскант. – Панская павіннасць – першы абавязак. Дзіця б і без яго пахавалі, а жонкі ён не вылечыць, бо не доктар.

– І што сёння свята, – закончыў аканом.

– Свята? – гнеўна перапытаў дыскант. – Колькі разоў я ўжо ім казалі, што для парку святаў няма. Свята! Бач ты! Нібы ў свята сцежкі не зарастаюць! Пакараць яго ўзорна за гэткую зухаватасць.

– Узорна! – паўтарыў пан Падстоліц. – Сентыментальная Еймосьць!

Зноў азваўся аканом:

– Рыгор збіраецца прыйсці да яснавяльможнага панства па дапамогу: ваўкі вала ягонага з’елі, няма як араць пад яравыя.

– Не пускаць! – крыкнуў дыскант. – Гэтыя лотры заўсёды прывалакуцца, калі ў нас госці. Толькі сораму нам нарабляць.

– Гэтак! – пацвердзіў бас. – Чаму *якраз* не пільнаваў? Сам вінаваты. Няхай хам цяпер сам у ярмо ўпрагаецца. Вала таксама не дам.

– Няма хлява, – тлумачыў аканом, – усю сваю маёмасць ён трымае пад паветкаю. Уночы ваўкі напалі і разадралі вала.

– Чаго ж хам *таксама* ў сенцах не трымаў? – запытаўся бас.

– Не памёр бы ад гэтага, – дадаў дыскант. – Але ж аніякага розуму не маюць гэтыя лотры. Дзіву даешся, як яны самі пра сябе не могуць паклапаціцца.

– Як быў пераселены, – казаў аканом, – дык не было яму калі паставіць сенцы, а ў хаце ён баяўся трымаць, каб не захварэць, як Ганна, якая ў хаце сваю жывёлу трымала.

– Яна да гэтага часу *таксама* нездаровая? – запытаўся бас. – Пяцёра дзяцей *якраз* асіраціць можа, шэльма.

– Не ведаю, – адказаў аканом, – але, мусіць, вельмі слабая, бо не выходзіць на паншчыну. Зяць яе *таксама* надта хворы.

– Гэта, можа, пошасць! – закрычаў дыскант. – Не пускаць адтуль нікога ў двор.

– А з ніводным лекарам, пэўна ж, не маюць дамовы, – заўважыў пан Падстоліц.

– Не маюць, – адказаў Уладзіслаў. – Ва ўсёй ваколіцы ніхто не мае.

– Досьць, – азваўся бас. – Няхай жа хутчэй *таксама якраз* фарэйтар рушыць і маланкаю назад!

Пачулася, як грукнулі дзверы, і дыскант пачаў зноў:

– Добра, што маю яшчэ трохі часу, каб перамовіцца з табою. Рабі, што хочаш, а сёння на рэдуце нам трэба быць абавязкова. Грошай у горадзе, можа, як-небудзь дабудзеш. Выбары³⁴ набліжаюцца, а ты дасюль не аб’ехаў яшчэ ўсю павятовую шляхту. Іншыя ўжо па тры разы аб’ехалі, як пачалі ад мінулых выбараў, а цябе не выперці з дому. Сапраўднае пакаранне Божае! Сядзіць, нібы прырос, ані не зважае, што пра яго ўласны гонар вядзецца і пра славу роду...

– Ведаю *таксама якраз* і езджу, але каб аніводнага *таксама* дня дома...

– Вось жа не дае слова сказаць! – закрычаў дыскант. – Чаму ты не можаш прызвычаіцца хоць хвіліну памаўчаць, калі я нешта кажу? Разумныя ж людзі ведаюць, што нельга нікога перап’яняць, а тым больш жонку. Але вяртаючыся да размовы, на кірмашы хоць будзеш мець магчымасць у адным месцы зрабіць усім візіты і схіліць на свой бок. І наша Іда можа каму трапіць на вока. Капітан трызіць нешта ні ў пяць, ні ў дзесяць.

– Не бяда, знойдзецца *таксама* другі, – сказаў бас.

– Як гэта, “не бяда”? – запырачыў дыскант. – У цябе ўсё – “не бяда”. О! Папрашу шанаваць Капітана! Як няма лепшага, дык добры і гэты. Сорак дэмоў засталася яму пасля эксдывізіі³⁵; была б добрая партыя для Іды. Пры гэтым яшчэ да яго прыслухоўваецца моладзь, для якое ён, як ваяжор, аўтарытэт у модзе. Можа, дапамагчы табе з падкаморствам³⁶, якое ты павінны атрымаць.

Пан Падстоліц пры кожнай згадцы пра Іду заўважаў нейкую ўзрушанасць Уладзіслава.

– Уцяміўшы ўсю справу, – казаў бас, – бачу таксама, што павінны. Загадай жа, васпані, дзяўчыне, няхай таксама якраз не дзівачыць ужо. Няхай хоць удае таксама, што таксама цікавіцца ім.

– Не трэба табе ўмешвацца! – цвёрда загадаў дыскант. – Гэта мая справа. Ты сваё пільнуй: глядзі, каб на рэдуту былі грошы. Ах, каб гэта ўжо стаць мне яснавельможнаю падкамарынаю! *Madame la chambelane!*³⁷ Гэта нешта ўжо значыць! А харунжыха, дык нават па-французску немаведама як – *porte-en-seigne*...³⁸ фі! Той стары балбатун, няхай хоць трэсне, а павінны табе калісьці саступіць падкаморства. На мінулых выбарах я старалася з усіх сілаў, выкарыстала ўсе спружыны... Чаго ты крывішся? Чаго? Далібог, зла не хапае! Гэта ж для цябе ўсё. Адна толькі няўдзячнасць ад вас. Чым больш жонка вам прыяцеляў на выбарах збярэ, тым больш плётка, падміргвання, абгавораў... І каб адны мужы толькі, але адразу і чужыя. І потым за нашае дабрадзейства нам нідзе на вочы не паказацца, каб мы зважалі на вашыя плёткі. Дык навошта бераце нас на выбары? Вось жа, вяртаючыся да тэмы, здавалася мне, я магла прысягнуць, што ты будзеш падкаморым, усе да аднаго кляліся мне ўласным сумленнем і ўсімі святымі.

– І я, уцяміўшы ўсю справу, – казаў бас, – быў якраз таксама ўжо пэўны, што мяне выберуць. Але не атрымалася таксама, як і ў пана Суддзі, а таксама і ў пана Пісара³⁹. Шкада!

– І праўда! – згадзіўся дыскант. – Абодва пасля галасавання наракалі, што падманлівымі былі тыя абяцанкі на падкаморства. Але ты, праўду кажучы, сам вінаваты. Не кланяўся нізка кожнаму каля шырмы⁴⁰, як іншыя.

– Кланяўся, далібог, кланяўся! – не згаджаўся бас.

– Як ты там кланяўся! – пярэчыў дыскант. – Ці ты не бачыў, як людзі кланяюцца? Нібы яны з голаду паміраюць і моляць, каб міласціну ім падалі. І гэтакія паводзіны не адно сэрца могуць узрушыць, асабліва, калі пасля сняданку альбо пасля добрага абеду пачынаецца галасаванне. Табе мая навука не ў галаве была, каму што сказаць цішком, каму панаракаць, каму абяцаць, каго прасіць... Усё дарэмна. Аж мне сорамна, як недарэчна каторыя ўжо выбары ты правальваеш. Прынамсі, хоць цяпер ужо, пад старасць, павінны ты нечаму навучыцца. Прыглядайся добра да іншых кандыдатаў... Праўда, часы цяпер усё больш і больш цяжкія, моладзь рвецца наперад, але ж не святыя гаршкі лепяць... Хоць і ўрадзіўся ты няздараю, але ж і горшыя за цябе атрымліваюць пасады, дзякуючы толькі свайму ўмельству людзям дагадзіць. Памятай жа, на гэтых выбарах і цяпер на кірмашы трэба ўсё выправіць, бо калі і цяпер не станеш падкаморым, дык так табе дамся ў знакі, што век не забудзеш, як ты мне, узяўшы з добрага дому, усё жыццё зглуміў гэтым харунжаўствам. Аднак жа на мінулых выбарах, прынамсі, я рада была, што хоць... То ты дрэмлеш! Вось як ён слухае! Вось разумнік! Кажы, не кажы, а яму, што гарох аб сцяну маё казанне.

– Далібог, не драмаў, – адказаў пакорліва бас, – але якраз я ўсё чуў. Чаго васпані радая была?

– Толькі ж ты не спі! – падхапіў дыскант. – Я рада была, што таго Прэзідэнта⁴¹ звалілі. Праўда, усе прызнаюць, што ён быў справядлівы, непадкупны, ведаў права і крукам сядзеў над паперамі, але што ж, калі ён узяў сабе ў галаву, што не слугуючы, як вы гаворыце, нікому, можа быць абраны, адно толькі дзякуючы сваёй сумленнасці. Нават у мяне ён не быў, хоць ведаў, што я маю

некалькі пэўных галасоў. О! Супраць яго я шчыравала, так яму і трэба за ягоны гонар.

– Гэтак, – згадзіўся бас.

– А што мяне найбольш супраць яго схіліла, – працягваў далей дыскант, – дык тое, што гэты Прэзідэнт меў нахабства прыраўняцца да нас і не пярэчыў, калі яго называлі яснавяльможным⁴².

– Гэтак, – дадаў бас. – Мы слухна *таксама якраз* маем права на тытул яснавяльможных; бо часам замяняем *таксама* на пасадзе маршалка⁴³, і калі ў той час *якраз* даем абед для павятовае шляхты, дык *таксама*, як яснавяльможны маршалак, сядзім *таксама* за сваім сталом *якраз* на покуці, а ўсе, хто сядзіць *таксама* ніжэй за нас, п’юць *таксама* за нашае здароўе.

– Слушнае права да тытулу “яснага”, – звярнуўся пан Падстоіц да Уладзіслава, які прытуляў насоўку да вуснаў, каб не зарагатаць гучна.

– Тымі ж самымі прэрагатывамі, – казаў далей бас, – цешыцца *якраз* і падкаморы.

– Скажы мне, душа мая, – запытаўся дыскант, – чаму цяпер амаль ці не кожны дробны ўрадовец жадае, каб яго тытулавалі яснавяльможным? Бо я чула, што даўней толькі сенатараў і міністраў называлі “яснымі”?

– *Уцяміўшы ўсю справу*, – сказаў бас, – дык мне здаецца *таксама*, што маршалкі, пакуль застаюцца *якраз* на пасадзе, *таксама* лічацца ў генеральскім рангу, а вядома *якраз таксама*, што ў Польшчы генералаў *таксама* называюць яснавяльможнымі.

– А пасля зыходу з пасады, – падхапіў дыскант, – чаму яны называюцца “яснымі”, калі не павінны называцца нават маршалкамі?

– Пасля зыходу? – перапытаў бас. – Вось жа цяжкае *таксама* пытанне задала мне *якраз* васпані. *Уцяміўшы ўсю справу*, *таксама* мяркую я, што гэта павінна быць на памяць пра тое *якраз*, што даўней вялікія маршалкі, а *таксама* соймавыя і трыбунальскія, як і *якраз* сенатары ды арыстакраты *таксама*, мелі *якраз* пажыццёвае права *таксама* да “яснасці”.

– А падкаморы і харунжы, галубок мой? – працягваў свае пытанні дыскант, – хіба яны не ў генеральскім рангу?

– *Уцяміўшы ўсю справу*, – адказаў бас, – бачу *таксама*, што не; але гэта ўсё адно як бы і так, бо *якраз* замяняюць маршалка часам *таксама*.

– А нашы дзеці, – пытаўся дыскант, – чым абгрунтоўваюць сваё права да “яснасці”?

– А як жа? – адказаў бас. – Аднак *таксама* і сенатарскіх дзяцей звалі яснавяльможнымі.

– Пэўна, – сказаў дыскант. – А дэпутаты⁴⁴ чаму “ясныя”?

– О, дэпутаты! – адказаў бас. – Пэўна, *таксама* і яны самі не ведаюць, адкуль *якраз* у іх такія прэтэнзіі. Можна, *таксама* як памятка пра трыбунальскіх дэпутатаў, якіх *якраз* напрыканцы панавання Станіслава⁴⁵ тыя, хто судзіўся, *таксама* пачалі называць іх *якраз* з-за ліслінасці яснавяльможнымі. Гэта, васпані, ты *таксама* мусіш памятаць.

– Я мушу памятаць гэтую даўніну! Што гэта табе ў галаву стукнула? – закрычаў дыскант. – А губернскае судзі, толькі без спасылак на маю памяць, чаму яны называюцца “яснымі”?

– Яны *таксама*, уявіўшы сабе, – адказаў бас, – што губерньскі суд *якраз* роўны трыбунальскаму, прысвоілі *таксама* сабе “яснасць”, хоць *таксама*, *уцяміўшы ўсю справу*, бачу, што замест трыбуналу *якраз* маем сёння сенат.

– Якое славалюбства! – абурывўся дыскант. – А межавыя губерньскія судзі, галубок мой?

– Далібог, не ведаю, – адказаў бас. – Можа, *таксама* таму, што ўрад, жадаючы як мага хутчэй закончыць *якраз* нашыя межавыя спрэчкі, загадаў ім *таксама* ў тых спрэчках даваць *таксама* апошні вырак.

– Якая ж тут сувязь з “яснасцю”? – закрычаў дыскант. – Дык і магістрат дробныя спрэчкі вырашае?

– Гэта іншае, – сказаў бас, – яны *таксама* сябе з-за гэтага *якраз* раўняюць з сенатам.

Дыскант гучна зарагатаў і прамовіў:

– Якое славалюбства! Якое славалюбства! А прэзідэнты павятовых судаў, галубок мой?

– Ат! – выгукнуў бас. – Васпані *якраз* задае мне гэтка цяжкія пытанні, што *таксама* і я не ведаю ўжо *якраз*, як мне адказаць. Звычайна называюцца яны *таксама* “яснымі”, бо так людзі з-за ліслінасці *якраз* хочуць называць іх. Можа, хутка *таксама*, зніжаючыся, “яснасць” дойдзе *таксама* аж да ключвойта. Якая васпані ад гэтага шкода?

– Як гэта: “якая шкода”? Гэта крыўда для нас, насамрэч яснавяльможных! Вось цудоўна! Не дбаць пра сваю годнасць! Ах, колькі славалюбства на свеце! Як жа тым “ясным” панам не зразумець, што людзі, лісліва гэтак іх тытулюючы, у душы мусяць пасміхацца і здэкавацца з іх дзіцячых прэтэнзій да неналежаных ім тытулаў?

– Яны не разумеюць, бо ўзаемна *таксама* адны другіх тытулюючы, – заўважыў бас, – навучыліся ўжо не пасміхацца.

– Каб мне гэты тытул не належаў, – цвёрда заявіў дыскант, – а нехта пасмеў бы назваць мяне яснавяльможнаю, дык я б сказала: “Васпане! Альбо ты лічыш, што я неразумная, калі думаеш, што неналежаны тытул з-за славалюбства прыму, альбо ты сам дурны, калі прыніжаешся да ліслінасці”.

Тут ізноў грукнулі дзверы, пачуўся голас слугі і звон філіжанак.

– Смешна табе, пане Уладзіслаў, – звярнуўся да яго пан Падстоліц, – бо ты не задумваешся, што вынікае з гэтага славалюбства.

Сціх звон філіжанак і зноў загаварыў дыскант:

– Гэта табе. Не крывіся, што гарбата з мёдам. Ах! Ты не паверыш, як мяне ўжо збудзіла гэтае харунжаўства! Каб слухаў мяне, дык даўно ўжо быў бы падкаморым. Трэба хоць у банку ўзяць грошай у заклад за сялян, і абавязкова даць баль для шляхты. З абедам, вядома; а перадусім, шыкоўны абед. Ты ж ведаеш, што гэтак высокімі ўрадоўцамі становяцца нават тыя, хто, на добры лад, ледзьве пісарчуком мог бы быць.

– У банку, – сказаў бас, – не дадуць *таксама*, бо доўг большы за вартасць маёнтку...

– У цябе заўсёды нешта перашкаджае! – абурывўся дыскант. – Апошні раз табе кажу: калі на гэтых выбарах ты не станеш падкаморым, дык, слова гонару, падам на развод і свой пасаг здолею забраць, а ты ідзі з торбаю... Нібы ты не ведаеш, што гэта я цябе ўтрымліваю, нават каб і эксдывізія была, толькі я

магу цябе выратаваць, а ты гэтак са мною? Слова гонару, што ўжо ані я сама не буду шкадаваць, ані ты мяне не перапросіш, як тым разам, за карункі і вазоны. Памятаеш?

– Але чаго ж ты гневаешся *якраз*, васпані? Аднак я і сам *таксама* хачу быць падкаморым.

– Недастаткова хацець, – цвёрда зазначыў дыскант. – Трэба працаваць, ездзіць, кланяцца, прасіць, дагаджаць, як іншыя. Шкада, што пры цяперашнім маршалку не можам мы нават спадзявацца на маршалкоўства!

– О! Пра гэта і не думай! – выгукнуў бас. – Вакол яго *таксама* рой крэўных і падлізнікаў. Нават *якраз*, *уцяміўшы ўсю справу*, прызнаюся васпані, што гэта страх, якая цяжкая пасада: трэба ведаць усю арыфметыку *якраз* з пачатку да канца. Далосся мне ў знакі *таксама* замяшчэнне. І каб не сакратар... Падкаморства і харунжаўства *таксама* лягчэй...

– Слухай, мой галубок, – рэзка спыніў яго дыскант. – Далібог, добрая думка! Прададзім некалькі хамаў у рэкруты, дык і будуць у нас грошы. Брава! Брава! Ужо цяпер магу смела называцца падкамарынаю.

– Дзікуны! – не стрымаўся пан Падстолец.

– Цяжка ў нас ужо знайсці годнага ў рэкруты, – сказаў бас. – На вазоны *таксама* і на строі *таксама* папрадавала васпані найлепшых.

– А Міхал? – закрычаў дыскант. – А Есіп? А Клім? А Юрка? А наш Андрэй?..

– Андрэя нельга, – перапыніў яе бас, – хата *якраз* заняпадзе. *Якраз* Пятруся ад іх прадалі ўжо, і за сваю воласць ад іх *таксама* мы ўжо аддалі. А тая шэльма яго матка ўвесь час мяне раздражняе *якраз таксама* сваімі слязьмі, як спаткае.

– А дубцы на што? – выгукнуў дыскант.

– Нават мне ўжо сніцца *таксама*, як яна плача, – дадаў бас.

– Навошта зважаць на скаргі гэтых хамаў! – перапыніў яго дыскант. – Трэба было б адмовіцца ад усяе асалоды жыцця, каб ашчаджаць іх з-за іхніх слёзаў. На тое яны і падданыя. Брава! Брава! Ужо сёння я пакамарына! Баль з танцамі, абед, шампанскае... пачастуем і выйграем ватаванне⁴⁶. А на злосць той шамбялянiсе⁴⁷ пакажуся ёй на вочы ў новым шалі.

– Гэтак, – згадзіўся бас, – але што гэта Аскар *якраз* робіць, чаго не ідзе на гарбату аж дагэтуль.

– Вядома, пан гувернёр мусіў праспаць пасля цвіку⁴⁸. Абыгралі мы яго добра ўчора! Амаль траціну свайго заробку прайграў. Ха-ха-ха!

– Вось гэта добра! – сказаў бас. – Але ж дзіва як хутка васпані *таксама якраз* можаш палічыць... Гэтулькі прайграў?

– Блізка гэтага, – адказаў дыскант, – бо іначай як кампенсаваць выдаткі на гэтых дармаедаў? Штрафамі, як у іншых слуг, не выпадае ў іх заробкі скасоўваць... Але ж, кажучы між намі, з-за недахопу французаў, наняць якіх цяпер, на жаль, гэтак цяжка, маем ад яго шмат карысці; трэба і на наступны год затрымаць. Наш жа Аскар цудоўна ў яго адукоўваецца: ужо заканчвае ўроцлаўскі французскі размоўнік і танцце, як лялька. Сёння на рэдуце, пэўна, будзе лепшы за ўсіх маладзёнаў, хоць яму толькі адзінаццаты гадок...

– Чатырнаццаты, – удакладніў бас.

– Яшчэ чаго? – закрычаў дыскант. – Ты заўсёды хлусіш як каляндар! На наступныя пасля гэтых выбарах можаш дадаць – на пару месяцаў – хоць

чатыры гады, як на пазамінулых дадаў Астольфу; але да іх і пасля іх прашу верыць майму падліку гадоў і не псаваць маю рэпутацыю.

– Гэтак, – згадзіўся бас.

– О, на гэта дзіця вялікая надзея! – павучальна прамовіў дыскант. – Ты бачыў, як дасціпна падаваў ён учора нам знакі, якія карты ў гувернёра? Толькі каб не мучыць яго тымі матэматыкамі, тымі хіміямі, а пэўна з яго атрымаецца чалавек *comme il faut*⁴⁹. Ужо і цяпер пераймае ён Капітана.

– Бачыш, васпані, – азваўся бас, – цяпер ты сама якраз пераканалася, што з гэтых навамодных навук карысці ані на грош. А раней колькі ты, васпані, грызла мяне, прабубнеўшы ўсе *таксама* вушы: “У школу Астольфа! У школу Астольфа!” А потым: “Ва ўніверсітэт Астольфа! Ва ўніверсітэт Астольфа!” А я, *уцяміўшы ўсю справу*, добра тады *таксама якраз* бачыў ужо, што гэта толькі выкінутыя на вецер грошы.

– А што ж рабіць, – перапыніў дыскант, – калі такі звычай! Аднак жа аказалася, што не стане той педантам, хто мае добры прыклад дома.

– Гэтак, – згадзіўся бас.

– Я і сама потым шкадавала, – дадаў дыскант, – што Астольфа гэтак добра хацелі мы адукаваць, але, дзякуй Богу, ужо выветрылася сякая-такая пошасць з ягонае галавы. Шкода толькі, што напакутаваўся небарака ад тае мудрагелістасці. Памятаеш, як доўга не мог ён ачوماцца, калі вярнуўся з Вільні?

– Памятаю, – адказаў бас. – Выветрылася. Бо такія рэчы якраз *таксама* лёгка выветрываюцца. Ведаю гэта на ўласным вопыце. Вучыў мяне ксёндз прафесар у фары ажно гады тры *Pater Noster, haec virga i ato*⁵⁰; а потым праз год *таксама якраз*, калі мы з васпані збіраліся браць шлюб, а ксёндз пробашч *таксама* запытаўся, ці ведаю я *pater noster*? Аказалася *таксама якраз*, што ані ў зуб; хацеў прадекламаваць замест яго *haec virga* – ані ў зуб, *ato* – ані слова! Тады неяк, *уцяміўшы ўсю справу*, зразумеў, што ўся мая навука *якраз* так вось і выветрылася. Аднак жа тыя навукі *якраз* не такія былі і цяжкія, як гэтыя навамодныя, як кажа Астольф: эканомікі, аграномікі, ветэрынарыкі...

– Фі, якія брыдкія назвы! – перапыніў дыскант. – Ні за што не дазволю, каб нашага Аскара гэтымі навукамі мучылі. Ён – кволае дзіцятка, няхай адукоўваецца дома. А потым, дадзім інструкцыі гувернёру і, ідучы за модаю, пашлём яго ва ўніверсітэт. Але, барані Божа, калі будуць гэтыя навукі! Не дазволю!

– І я не дазволю, – сказаў бас. – Мой сын *таксама якраз*, будучы харунжыцам...

– А ты ўсё сваё! – падхапіў дыскант. – Чаму табе не сказаць: падкаморыцам? Пакаранне Божае з такою галавою! Прычапіўся да гэтага харунжаўства, што ўжо і не адчэпіцца. Дык кажы, што ты там хацеў сказаць!

– Кажу, – згадзіўся бас. – Мой сын *таксама якраз*, будучы падкаморыцам, не будзе *таксама* служыць аканомам, ані трэба *таксама* будзе яму быць канавалам. Астольф тыя навукі паслухаў толькі, а ўжо ўсіх мужыкоў зараз жа хацеў *якраз* у рамеснікі пааддаваць, перастаць *таксама якраз* сеяць збожжа, а на тым месцы *якраз* пасадзіць лясы...

– Каб было дзе паляваць, – перапыніў дыскант. – І ў маім парку, які нам гэтулькі каштаваў, хацеў замест клумбаў тутоўнік пасадзіць, нібы на Літве шаўкапрад можна развесці.

– Ведаеш, васпан, гэтага Астольфа? – запытаўся пан Падстолиц ва Уладзіслава.

– Мы разам былі ва ўніверсітэце, – адказаў Уладзіслаў. – Ён прыходзіў часам на лекцыі па матэматыцы, фізіцы, хіміі; чуў сёе-тое пра палітычную эканомію, пра паляпшэнне дабрабыту ў еўрапейскіх краінах, але не заглыбляючыся ў аніводзін з гэтых прадметаў, загарэўся, каб паводле сваіх уяўленняў змяніць парадкі дома. На шчасце, бацькі не паддаліся; хоць гаспадараць і кепска, але было б яшчэ горш, каб маёнтак трапіў у рукі гэтаму праектанту. Цяпер адно толькі паляваннем ён і займаецца, а навукі зусім закінуў.

– Без сумнення, – сказаў пан Падстолиц, – кепска зразумелая і кепска ўжытая навук яшчэ горш за поўнае невуцтва. Як жа шмат у нас гэтакіх недапечаных мудрагеляў! А неадукаваных гэта толькі настройвае супраць навукі.

– Нехта там размаўляе ў зале, – азваўся дыскант.

– Зірні, васпані, – загадаў бас. – Можна гэта якраз арандар прынёс грошы *таксама* на кірмаш.

Прыадчыніліся крыху дзверы і адразу ж зачыніліся: толькі адно “*ах!*” трапіла ў сенцы.

Раздзел чацвёрты

БАЦЬКА І СЫН. КРАЙНАСЦІ

– Bracia, jak u was? my dzikie nomady,
Skoro gość przyjdzie w nasze koczowiska,
I pić poprosi – Gdy milczym, to znaczy:
Żegnaj przychodniu, nie gość dłużej z nami.
Gdy zaś napoju dotknąwszy ustami,
Gościowi puhar podamy – to znaczy:
Witaj nam bracie, odtąd koczowisko,
Nasze namioty, nasz chleb i napoje,
I trzody nasze, są gościu jak twoje...
... Jakże, czy dacie mi czarę napoju?
O! z całej duszy, żądaj śmiało!
Gdyby zdrój wysechł i tylko we zdroju
Na jedną czarę wody się zostało,
I tej gościowi nie odmówim czary.

Al. Chodźko, *Kassyda* II^{ga}⁵¹

Але хутка дзверы зноў адчыніліся і высунуўся спачатку вялікі круглы і бледны твар з маленькімі шэрымі вочкамі, потым праціснуўся тоўсты жывот і, нарэшце, уся асоба яснавяльможнага Харунжага з’явілася ў прарэднім пакоі. Чорны фрак, незашпілены і заплямлены, брудная белая хустка, якая нядбала абвівала тры разы шыю, і камізэлька, запарушаная тытунём, прэзентавалі чалавека, якога пані Харунжыха называла *nonchalant*⁵²; але хто б мог спадзявацца, што на гэтай фігуры была перакінутая праз плячо стужка святога Станіслава⁵³, якую кавалер, відаць, накінуў на сябе спехам, бо ззаду яна зачাপілася за каўнер.

– Ці не пана Падстоліца маю *якраз* гонар вітаць *таксама* ў маім доме? – спытаўся ён, падыходзячы з паклонам і зазіраючы ім па чарзе ў вочы.

– Слуга васпана дабрадзея, – адказаў пан Падстоліц. – Мы пасля начлегу выйшлі на праходку ў лес, дайшлі да палеткаў маёнтку, а дождж прымусіў нас схаватца тут раней, чым мы меркавалі васпану дабрадзею пакланіцца.

– Вельмі *таксама* рады, – адказаў пан Харунжы няспынна кланяючыся, – вельмі *якраз* рады, вельмі *таксама* рады *якраз*, што маю шчасце пазнаёміцца з васпанам дабрадзеем ды яшчэ і ў маім *таксама якраз* доме. Няхай жа *таксама якраз* пан мае ласку садзіцца. Гэй, камердынер! Кланяюся, пане Уладзіслаў! Гэй, Ежы! З вашага дазволу. Адразу ж *таксама* вярнуся. Няхай панове *якраз* маюць ласку сесці...

Сказаўшы гэта, ён пасунуўся да дзвярэй гукаючы:

– Гэй, Філіп! Андрэй! Бяда проста, калі *таксама якраз* шмат слуг хто мае!

– Адкуль у яго гэты ордэн? – запытаўся пан Падстоліц ва Уладзіслава.

– Гэта адзін з тых гродзенскіх, – адказаў Уладзіслаў, – якія, як напэўна вядома васпану дабрадзею, пасля абдыкацыі Станіслава⁵⁴ прадаваліся па пяць

дукатаў, а патэнт з акенкам⁵⁵. Ганарыцца ім пан Харунжы, мяркуючы, што ніхто не ведаю, якім чынам ён заслужаны.

З перадпакоя даносілася перарывістая, але досыць гучная гаворка: “Нельга... дзіравы... той на Філіпе... пайшоў у бровар... вось, слава Богу, ёсць”.

Хутка ўскочыў лёкай у цёмна-сінім сурдуце з зялёным каўняром; але ўжо не той, што быў у бровары.

– Андрэй, – сказаў пан Харунжы, – ідзі *таксама* скажы камердынеру, каб ён *таксама* паведаміў, што мы маем *таксама якраз* гасцей, панне Імасціне; няхай панна *таксама*, што пан Падстоліц прыехаў, ужо сама пані паведаміць.

Усміхаўся пан Падстоліц, а пан Харунжы, набліжаючыся да гасцей, прамовіў:

– Чым, панове *таксама якраз* загадаюць, служыць? Можна *таксама* кавы? Мы, праўду кажучы, *якраз* пілі ўжо, але *таксама*...

– Няхай васпан дабрадзей не турбуецца, – адказаў пан Падстоліц, – мы ўжо пілі каву, але мы прасілі б, каб нам можна было пераапануцца да таго, як мы пакажамся дамам: мы трапілі сюды неспадзявана, у дарожнай вопратцы, і дождж нас трохі намачыў. Я чую, што нехта пад’ехаў: гэта, мусіць, мае людзі.

– Добра, добра, – адказаў пан Харунжы, – могуць *таксама якраз* панове ў гэтым самым пакоі і гасцяваць. Прашу быць як ва ўласным *таксама* сваім доме. – Ён яшчэ пару разоў пакланіўся і выйшаў.

– Дык у іх няма гасціннага пакою? – запытаўся пан Падстоліц.

– Як і стайні для гасцявых коней, – адказаў Уладзіслаў. – Коні трэба весці ў аўстэрыю. Яны пачулі ад Капітана, які вярнуўся з ваяжу, што ў Нямецчыне такі звычай.

– Я не ганю гэтага звычай, – заўважыў пан Падстоліц, – там, дзе недахоп сена прымушае гаспадароў да такога ашчаднасці; але ж у нас, у краі гэтакім урадлівым, дзе сена можна мець, колькі пажадаеш, дзе прадаваць яго – гэта памылка. Лепей, падобна, было б менш траціць на портэр і віно для гасцей, а тым, што Бог даў, прымаць іх дома з коньмі і з людзьмі. Але мы трацім на тое, што не трэба, і ашчаджаем там, дзе не выпадае. Адно з другога вынікае.

Тым часам увайшоў іншы слуга ў старым карычневым фраку і хутка накіраваўся да пакою з левага боку.

– Мосці камердынер, – звярнуўся да яго Уладзіслаў, – ці прыехалі людзі пана Падстоліца?

– Здаецца, – фанабэрыста адказаў камердынер не спыняючыся.

– Браце мой, – сказаў пан Падстоліц, – пакліч сюды майго слугу.

– Зараз, – фанабэрыста буркнуў камердынер і, увайшоўшы ў другі пакой, грукнуў дзвярыма.

– Ці не слухнае маё назіранне пра слугаў? – сказаў пан Падстоліц. – Каб жа ведаць, як туды прайсці...

– Зараз я паклічу, – азваўся Уладзіслаў. – Але вось і Марцін.

Увайшоў Марцін, які нёс клунак пана Падстоліца, а за ім – Андрэй з падарожным куфэркам Уладзіслава.

– Ледзьве дапытаўся, дзе пан, – сказаў Марцін, апускаючы клунак. – Каб гэты хлопец не заўважыў свайго бацьку, дык, можа, і не трапілі б сюды. Гэткая мітусня ў доме! Некалькі п’яных дваровых крычаць на ганку; паненкі, дзяўчаты лётаюць, як падстрэленыя, праклінаючы і сваіх паноў, і гасцей; некалькі

конных выскачыла з брамы і рыссю падалася ў розныя бакі. Аднаго, я чуў, паслалі па старую гарэлку да арандара. А ў перадпакоі – рэчы і вопратка, відаць панскія. Мне аж сэрца забалела, усё ў кучы валяецца...

– Досьць, Марціне, – спыніў яго пан Падстоліц і дадаў, звяртаючыся да Уладзіслава: – Не разумею, як у такі дом людзі прыезджаюць, калі кожны госць спраўляе гэткае замяшанне.

– Не кожнага гэта дзівіць, – адказаў Уладзіслаў. – Рэдка дзе ў нас лепшы парадак.

– Мой браце, – звярнуўся пан Падстоліц да Тадэвуша, які тым часам ціха размаўляў з Андрэем каля дзвярэй. – З вашай ласкі меў я начлег і за гэта вам дзякую. За турботы, якія вы праз мяне мелі, можа, змагу вам калі аддзячыць, але павінны вам за сена...

– Барані Божа, дабрадзею, – перапыніў яго Тадэвуш, – каб я хоць грош асмеліўся ўзяць у ягамосця! Ягамосць нас накарміў, пацешыў і каб яшчэ плаціў! Гэткага ў нас не бывала! Даўней былі мы багацейшыя, дык калі Пан Бог прысылаў каго да нашае халупы, хоць і ўбогай, не дазвалялі мы, каб еў ён уласны хлеб, як ягамосць. Але цяпер досыць нам і таго сораму, што не было ў нас чым ягамосця прывеціць, а каб бралі плату за сена, гэтага не будзе.

– Пане Уладзіслаў, – сказаў пан Падстоліц, – вось дзе яшчэ можам знайсці напамін пра дабрачыннасці нашых продкаў. Ён нас да аўстэрыі не адаслаў, аддаў, можа, рэшту свайго сена. Слухай, Тадэвуш, я прымаю тваю гасціннасць, але ты ўзаемна мусіш прыняць маю: прашу цябе сёння ўвечары прыехаць на кірмаш; знойдзеш мяне ў доме бурмістра⁵⁶.

– Не магу, дабрадзею, – азваўся Тадэвуш, – заўтра мушу быць на паншчыне, а калі б я не з’явіўся...

– Я ведаю, што цябе чакае, але я ўпрашу твайго пана, каб ён цябе адпусціў. Вяртайся зараз дадому і спакойна, вер майму слову, едзь у мястэчка. Калі няма ў цябе каня, дык запражы вала ў воз і прыезджай, бо мне спатрэбіцца твая павозка.

– Слухаюся, дабрадзею. Чолам ягамосці.

– Да пабачэння, мой браце. Падзякуй ад мяне сваёй жонцы за яе гасціннасць, а дзецям скажы, што добры пан прышле ім гасцінца з кірмашу.

– Я не ведаю, ці гэта іх сучешыць, дабрадзею, бо калі яны ўбачылі, што мы ад’язджаем без ягамосця, дык пачалі плакаць і пытацца, дзе іх добры пан. Чолам ягамосці.

Андрэй пацалаваў бацьку ў руку і адчыніў яму дзверы.

– Вось кажучь, – звярнуўся пан Падстоліц да Уладзіслава, – што ў гэтых людзях няможна выклікаць прывязанасці, што няма ў іх аніякіх дабрачыннасцяў. Але ж нічога я ім яшчэ не зрабіў, а мая падарожная вячэра ўжо акупілася іхняю ласкавасцю. Я ўпэўнены, што ў гэтай сям’і знайшоў прыхільнасць.

– Жыццё б мы аддалі за пана, – ціха сказаў Андрэй, які стаяў збоку са слязьмі ў вачах. І зноў пачаў дапамагаць Марціну рыхтаваць вопратку для паноў.

Пан Падстоліц здагадаўся, што Тадэвуш раскажаў пра яго сыну; паназіраў хвіліну за ім і пачаў пераапрацаваць. Ён надзеў чорны фрак са стужкаю Ганаровае Легіі⁵⁷. Уладзіслаў выбраў фрак свайго любімага цёмна-зялёнага колеру. Можа, для яго гэта нешта значыла, бо ён уздыхнуў і прыклаў руку да ілба, калі браў гэты строй.

Можжа б, мы і зладзілі з гэтага нейкае рамантычнае адступленне, каб яго-ную завязку раптам не перапыніў грукат дзвярэй і з'яўленне мужчыны, маладога і высокага, якога можна было назваць нават прыгожым, каб не асаблівы выраз фанфаронства⁵⁸, няўважлівасці і зухаватасці, якія выяўляліся ў яго малых вочках – шэрых і юркіх – ды ў выразе высока падвязанага гальштукам твару, падобнага на твар пана Харунжага, з тою толькі розніцаю, што густыя, цёмныя фаварыты сягалі аж да самае барады, а цёмна-сіняя венгерка, шчодро абшытая прэнзлямі і шнурамі, гэтак цесна яго пераціскала, што ён ледзь не пераламаўся, калі зачыняў рукою за сабой дзверы, уваходзячы ў залу.

Ён падскочыў да Уладзіслава, абняў яго і загукаў:

– Як маешся, калега! Даўно мы з табою не палявалі! Здзічэў ты, занурыўся ў свае кніжкі, а калі палюеш, дык альбо адзін, альбо з двума толькі паляўнічымі.

– Гэта пан Астольф, сын пана Харунжага, – сказаў Уладзіслаў, знаёмычы яго з панам Падстоліцам.

Схіліўся з перабольшанаю ветлівасцю Астольф, выстаўляючы правую нагу наперад, і, панізіўшы голас, прамовіў:

– Сёння я шчаслівейшы за каралёў і цароў, бо застрэліў трох цецерукоў з дапамогаю загоншчыкаў і маю гонар вітаць у нашым доме васпана дабрадзея. Ці любіць пан дабрадзеі паляванне?

– Палюю часам, – адказаў пан Падстоліц, з усмешкаю зірнуўшы на Уладзіслава.

– О! Я жывець не магу без палявання, асабліва пасля таго, як прачытаў Бабятынскага⁵⁹. Як гэта міла, пане, калі чалавек у атачэнні стральцоў гойсае па лясных нетрах і гушчарах! Сабакі брэшучь, трубы трубяць, заяц уцякае, то на поле выскачыць, то па ўзлеску ляціць, як страла, то ў збожжы блыгае сляды. А тут стральцы забягаюць напярэймы, падпільноўваюць; гэты спудлаваў, той крычыць: “Ату! ату яго!”, іншы стрэліў – і ляжыць, каток, як баран. О! Гэта сапраўдная вайна, пане.

– Колькі ж маеш стральцоў, васпан, на гэтую забаву? – запытаўся пан Падстоліц.

– Па-рознаму бывае, як сабяру, – адказаў Астольф. – Дзесяць, дваццаць і больш, бо, апроча дваровых, маем стральцоў і ў воласці, пане. А на аблавы выганяем усю воласць, мужчын і кабет, старых і малых; даўней чалавек трыста, а цяпер трохі меней, але калі супольна з суседзямі, дык цэлыя палкі, пане.

– Ці абавязкова ўзнагароджваюцца гэтыя высілкі? – запытаўся пан Падстоліц.

– Шчодро! – адказаў Астольф. – Шчодро! Адно задавальненне, калі асо-чым мядзведзя ў пушчы, а калі забіць атрымаецца, тады і сяляне рады, бо атрымліваюць ва ўзнагароду па кілішку гарэлкі.

– Няўжо такое каштоўнае паляванне бывае дарэмным? – запытаўся пан Падстоліц здзіўлена.

– Як пашчасціць, – адказаў Астольф, махнуўшы рукою. – Але чаму, васпан дабрадзеі, называеш яго каштоўным?

– Ці ж васпан не цэніць страчанага часу некалькі сотняў чалавек за цэлы дзень, а то і за два дні?

– А хто ж яго лічыць? – сказаў Астольф са здэклівай усмешкаю. – Што за адзін дзень страцяць, тое за другі дзень адпрацуюць. О! Бясспрэчна, каб

давялося лічыць кожны дзень, колькі іх за год набярэцца на аблавы, і страчаныя дні ўсіх людзей падрахаваць, дык, пэўна, што нават на сто памножыўшы вартасць упалыванага, не акупіліся б страты; але ўсё гэта не лічыцца, бо аблавы не ўваходзяць у паншчыну.

Зноў зірнуў пан Падстолиц на Уладзіслава і спытаў у яго:

– Васпан, пане Уладзіслаў, з аблавамі палюе?

– Раней паляваў, – адказаў зачырванелы Уладзіслаў, – але мой бацька залічваў часам аблаву за паншчыну.

– Дык сябе крыўдзіў, урэзаўшы патрэбную работу, – заўважыў Астольф.

– Бяспрэчна, – адказаў Уладзіслаў. – Спадзяюся, што цяпер мы нікога не пакрыўдзім.

– Так-так! – зарагатаў Астольф. – Васпан – вялікі філантроп! Няхай пан не думае, – працягваў ён, звяртаючыся да пана Падстолицы, – што ў нас уся моладзь такая сентыментальная. Ха-ха-ха! Рыхтуемца, пане, да вайны на паляванні, як гэта ў звычай ўсіх адважных народаў. Праўду кажучы, крыху большым коштам, чым у іншым месцы, але ж не ўсе маюць падданных. І пан Уладзіслаў не заўсёды дбае пра дні сялянаў.

Зачырванеўся ізноў Уладзіслаў, але пан Падстолиц сціснуў яго за руку як знак прабачэння з умовай выправіцца. Зразумеў гэта Уладзіслаў і таксама адказаў поціскам. Але Астольф ані думак іхніх, ані пачуццяў не зразумеў.

– Былі раней і ў мяне розныя планы, – сказаў ён, – каб больш прыбытку мець ад працы нашых сялянаў; хацеў я зрабіць карысныя змены...

Тут увайшоў пан Харунжы, у якога стужка ўжо была на камізэльцы пад фракам, і цяжкім крокам набліжаўся да іх. Астольф азірнуўся і, не аказваючы ніякага знаку пашаны бацьку, звярнуўся ізноў да гасцей:

– Але я заўважыў, што няварта працаваць у гэтакім дзікунскім краі, дзе аніводзін разумны праект не выклікае захаплення, а шматлікія цяжкасці тармозяць нават найлепш разлічаныя задумы; дык вырашыў, пане, паляваць і жыць весела, пакуль у войска выберуся, а старыя хай сабе...

– Сын мой, – перапыніў яго Харунжы, узяўшы за руку, – загадай *таксама* нам гарэлачкі сюды падаць і *якраз таксама* якое-небудзь закускі.

– Перапыніў мяне, ягамосць, на паўслове! – незадаволена сказаў Астольф і зноў павярнуўся да гасцей, жадаючы працягваць сваю прамову.

Нечаканая чырвань, якая з'явілася на твары пана Падстолицы, сведчыла пра тое, як ён абураны гэткаю непашанаю да бацькі, дык, не слухаючы Астольфа, ён павярнуўся да Харунжага. Астольф жа, схапіўшы за руку Уладзіслава, пацягнуў яго да вакна, шэпчучы яму нешта на вуха і голасна рагочучы.

Пан Харунжы запрасіў сесці пана Падстолицы і, сядячы сам, сказаў:

– Дождж, мосці дабрадзею. Што гэта *таксама якраз* з нашым жытам будзе?

– Цяжка сказаць, – прамовіў пан Падстолиц.

– Але хоць *таксама* ўраджай, мосці дабрадзею, Пан Бог дасць, дык дзе прадаць *якраз таксама* не маем. Цяжкія часы!

– Бяспрэчна цяжкія для тых, у каго ўсе надзеі на збожжа.

– А на што ж, мосці дабрадзею, *якраз* спадзявацца? – запытаўся пан Харунжы. – Кажучы, што жывём мы *таксама якраз* у век розуму, але я *таксама* сумняваюся, што гэты век *якраз* розуму, *якраз* калі ніхто *таксама* не дадумаўся, як золата *якраз* рабіць.

– Наадварот, – сказаў пан Падстоліц, – менавіта таму цяперашняя эпоха найбольш абавязаная Асветніцтву, што людзі дадумаліся, як рабіць золата. (Пан Харунжы падскочыў у крэсле). І тым даражэйшае золата, – заканчваў пан Падстоліц, – што з-за свае колькасці яно не можа страціць у цане.

– Што васпан дабрадзеі кажаш? – закрычаў пан Харунжы, вытрашчыўшы вочы і развёўшы ў бакі рукі. – Гэтага ж *таксама* не можа быць! Астольф, ты чуеш? Ты казаў *якраз*, што ў тваіх навуках нідзе *таксама* няма спосабу, як золата рабіць, а вось пан Падстоліц, чалавек *таксама якраз* годны даверу... Але, мосці дабрадзею, ці *таксама* васпан дабрадзеі сам бачыў *якраз* тое золата? – дадаў пан Харунжы, нібы важачы рукою: – Ці такое *таксама якраз* яно цяжкае як золата, з якога робяць дукаты?

– Вось яно, – сказаў пан Падстоліц, дастаючы з кішэні камізэлькі некалькі галандскіх дукатаў⁶⁰.

Падскочыў уражаны пан Харунжы і пачаў уважліва разглядаць манеты, якіх даўно не бачыў. Падышоў і здзіўлены Астольф, але ў ягоных юркіх вочках і здзеклівай усмешцы чыталася думка: ці не звар’яцеў пан Падстоліц? Уладзіслаў *таксама* ўсміхаўся, бо здагадаўся, якая разгадка будзе гэтае загадкі.

– Так, – сказаў пан Падстоліц, хаваючы манеты, якія пан Харунжы не вельмі ахвотна аддаў, – адкрыты спосаб, як рабіць золата і срэбра.

– І срэбра? – перапытаў пан Харунжы.

– І срэбра, – пацвердзіў пан Падстоліц. – Каб пан Астольф пажадаў грунтоўна ўзяцца за навукі, важныя для землеўласніка, і падумаць, што паляпшае жыццё ў краі, і асабліва, быт земляроба, дык ён пераканаўся б, што ёсць спосаб здабываць з тутэйшае нашае зямлі незлічоныя сумы дукатаў і талераў⁶¹.

– Як гэта? І *таксама якраз* з мае зямлі? – закрычаў пан Харунжы.

– З усялякае, – адказаў пан Падстоліц.

Са складзенымі на жываце рукамі, утаропіўшы вочы ў сына, аслупянеў на хвіліну Харунжы. Нарэшце, нібы сілаю адолеўшы маўчанне, закрычаў:

– Ах, вярніся зараз жа *таксама якраз* ва ўніверсітэт, пакуль крэдыторы мае, якія *таксама якраз* мне ўжо з дня на дзень традыцыяй...⁶² якія, пакуль не забралі *таксама* ў мяне зямлю... О! чаму ж ты *таксама* раней не навучыўся тых спосабаў! Змарнаваў столькі гадоў! А цяпер *якраз* позна ўжо табе будзе вучыцца *таксама*. Чаго стаіш? Едзь *таксама*! Альбо лепей *якраз* я ўжо сам...

Ужо і Астольф зразумеў думку пана Падстоліца, дык, бачачы бацькаву памылку, перапыніў яго ў самым запале, калі той рашуча накіраваўся некуды ісці, спыніў яго і сказаў:

– Тата, ягамосць кажа пра тое, як рабіць золата з дапамогаю мануфактураў і ўмелага гаспадарання, што ўласна я і хацеў рабіць.

– Як гэта? – здзівіўся пан Харунжы. – Сялянаў *якраз* аддаць навучацца рамяству, а на палетках пасадзіць *таксама* мачтавы лес, якога б і праўнукі нашыя *якраз* не дачакаліся? Ясны пан Падстоліц гэтае *таксама якраз* радзіць?

– Тут просты разлік! – выгукнуў Астольф. – У нас ёсць, а прынамсі, тады яшчэ было, з кабетамі і дзецьмі, каля трох сотняў людзей. Каб мы нанялі іх пецярбургскім альбо маскоўскім майстравым, дык узялі б за кожнага ўвогуле па два злотыя за дзень і мелі б гадавога прыбытку (за будзённыя дні), як я палічыў, 181.200 злотых; а поле, засеянае лістоўніцаю, было б найпрыгажэйшаю спадчынаю для колішніх наступнікаў; калі кожны морг, калі ласка, лістоўніцы

мога прынесці, беручы ў сярэднім, па пятнаццаць тысяч злотых. У Францыі зямля прыносіць большы прыбытак земляробу, аднак пан Дэ ля Мар⁶³ і сам заняўся гэтай справай, і землякам яе раіць.

– Дазволь, пане Астольф, я пакажу, дзе тут памылка, – сказаў пан Падстоліц. – Спакушае васпана недакладны разлік. Каб пажадаў сам задумацца пра недарэчнасці падобных праектаў, дык пераканаўся б, што страціў бы на гэтых спекуляцыях увесь фундуш без аніякага заробку.

Бо, па-першае, ані дзяцей, ані старых не можна паслаць на заробкі ў сталіцы; а каб забяспечыць ім існаванне, трэба было б пакінуць у вёсцы сама мала палову здатных работнікаў. Гэтак зменшылася б іх лічба з трохсот да пяцідзесяці ў лепшым у выпадку. Але і іх трэба яшчэ апрацуць, пашпарты аплаціць ды яшчэ дадаць сюды выдаткі на пераезд. Пры гэтым траціцца ўсё прыбытак з маёнтку, у якім ужо не было б каму працаваць; дык трэба было б усё сабе купляць. Падлічыўшы ўсе тэны выдаткі і страты, аказалася б, хіба, што іх не акупіць увесь іхні заробак, каб яго нават спраўна аддавалі^X.

Цяпер, што датычыць лесу. Сапраўды, пасадка добрых гатункаў дрэва можа ў будучым запэўніць значны прыбытак, і я лічыў бы нават абавязкам кожнага землеўласніка адводзіць пад гэту частку сваіх уладанняў; але жадаць засадзіць усе свае землі лістоўніцаю можа толькі той, хто не ўлічвае ані кошту, ані часу, ані якасці гунту, якіх гэтая справа патрабуе. Нарэшце, з тае прычыны, што спасылаешся тут васпан на шанюнага пана Дэ ля Мара, трэба не забывацца на тое, што ягоныя землякі адказалі яму: землеўласнік, чакаючы прыбытку з пасаджаных лясоў і не маючы аніякага іншага, памёр бы з голаду ў чаканні сваіх мільёнаў^{XI}.

Дык, васпан, сам паразважай, ці варта строіць такія праекты. Не, пане Астольф, не гэты шлях вядзе да павелічэння прыбытку з зямлі. Трэба яго шукаць у добрым угнаенні зямлі, ва ўмелым ашчаджанні і разумным выкарыстанні сялянскіх рук, у дапаможных рамяствах, якімі варта заняць сялянаў. Уласна гэткае добрае спалучэнне ўсіх галінаў гаспадаркі вядзе да таго, каб мець карысць – не перабольшаную, але пастаянную – якая запэўнівае сталы рост прыбытку. Гэта я называю спосабам здабывання з нашае зямлі золата і срэбра.

Зразумеў Астольф, што яго ідэал паляпшэння дабрабыту быў не падобным на той, пра які казаў пан Падстоліц, а згадка, што той мусіў гаварыць гэта, зыходзячы з пэўнае практыкі, бо быў вядомы сваім добрым бытам і дастаткам, павінна была пасеяць сумненне ў выдуманых спекуляцыях, дык ён знерухомеў, задумліва пазіраючы на пана Падстоліца.

– Гэта *таксама якраз* нешта іншае, – азваўся, падумаўшы, пан Харунжы, які крыху засаромеўся з-за свае памылкі, што прагаварыўся перад выбарамі пра крэдытараў і спадзяваную традыцыю. – Бо, *уцяміўшы ўсю справу*, я адразу тады сказаў *якраз*, як і васпан дабрадзей, што Астольфа круціць тут нешта *таксама* ні ў пяць, ні ў дзесяць. Але *якраз таксама* ўсё тое на марна, пра што васпан дабрадзей кажа. Ужо *якраз* браўся я за справу *таксама* і гэтакім спосабам: вёску знёс *таксама*, палеткі большыя *таксама якраз* парабіў – не дапамагло *таксама* нічога; кошт *таксама якраз* збожжа гэтак упаў, што *таксама* страх падумаць, штораз менш збожжа расце, але і тое купляць *якраз* ніхто не хоча...

– Госці едучь! – закрычаў нечакана ўскочыўшы камердынер. – Каляска, пяць чорных коней; здаецца, пан Маршалак; і брычка пана Капітана.

Астольф у момант выскачыў у перадпакой.

– Скажы Імосці! – зусім проста на гэты раз крыкнуў пан Харунжы лёкаю, які выбягаў, і сам цяжкім крокам паспяшаўся за імі.

Пан Падстоліц заўважыў раптоўную бледнасць на твары Уладзіслава; які ўстаў і адышоў да вакна. Пан Падстоліц, застаўшыся адзін, дастаў гадзіннік, жадаючы, можа, палічыць час, які давядзецца яму правесці ў гэтай сталіцы бязладдзя. Тым часам камердынер некалькі разоў прабег праз залу, за ім – Андрэй, потым – пакаёўка з сукенкамі ў руках. Ніхто не зважаў на гасцей. Пэўна, прыезд яснавяльможнага Маршалка больш іх займаў, чым прысутнасць пана Падстоліца. Гэткага чалавека нельга ўводзіць у канцы раздзела: пазнаёмімся з ім напачатку наступнага.